

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Психологія

Том 34 (73) № 2 2023

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Головний редактор:

Дробот Ольга Вячеславівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського наукового університету імені В.І. Вернадського.

Члени редакційної колегії:

Біла Ірина Миколаївна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Белавін Сергій Петрович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Київського університету імені Бориса Грінченка;

Белавіна Тетяна Іванівна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри психології та особистісного розвитку ДЗВО «Університет менеджменту освіти»;

Виноградова Вікторія Євгенівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології та особистісного розвитку ДЗВО «Університет менеджменту освіти»;

Добровольська Наталія Анатоліївна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач загально-вузівської кафедри фізичного виховання, спорту і здоров'я людини Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Костіна Тетяна Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент;

Костюченко Олена Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, доцент кафедри психології Київського національного університету культури і мистецтв;

Мітіна Світлана Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Ронгінська Тетяна Іванівна – доктор психологічних наук, директор Інституту психології Зеленогурського університету (Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 16 від 26.06.2023 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 24304-14144Р від 28.12.2019 року)

Журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі психологічних наук (спеціальність 053. Психологія) на підставі наказу Міністерства освіти і науки України № 1471 від 26.11.2020 р. (додаток 3)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.psych.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2709-3093 (print)

ISSN 2709-8796 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2023

ЗМІСТ

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Даценко О.А. ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЯК КРИТЕРІЙ УСПІШНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	1
Меленчук Н.І., Синенко О.І. АДАПТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ	6
Момот М.А. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КОНСТРУКТИВНОГО САМОАНАЛІЗУ СУБ'ЄКТА.....	13
Слуга І.Є. КОНЦЕПТ БІОХАКІНГУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ	19
Hasanova M.F. PERCEPTION OF INFORMATION TRANSMITTED THROUGH MEANS OF COMMUNICATION TECHNOLOGIES BY THE COMPONENT ELEMENTS	24
Шиліна Н.Є. ПРОБЛЕМА ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ БІЖЕНЦІВ ТА ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЗА УМОВ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТІВ 5 КУРСУ.....	30

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Чорний М.М. ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	37
---	----

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Білозерська С.І., Мащак С.О. ЦІННІСНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА.....	42
Власенко О.О. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ АУДІЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВИСЛОВЛЮВАННЯ ЯК ПОКАЗНИКА ПРОФЕСІЙНО-МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ.....	49
Кучма Т.В. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ФАКТОРІВ СТРЕСОСТІЙКОСТІ БАТЬКІВ ДІТЕЙ З ПСИХОФІЗИЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	55
Присяжнюк Б.В. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ.....	60
Станішевська В.І. ВПЛИВ ТРИВОЖНОСТІ НА ВИНИКНЕННЯ ВНУТРІШНЬОСОБИСТІСНОГО КОНФЛІКТУ У ПІДЛІТКІВ.....	65

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ; ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Березинець Т.Ю.

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....70

Бондаренко Л.О.

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВА ДЕОНТОЛОГІЯ ЯК ЕТИЧНА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА У ПРАВООХОРОННІЙ СИСТЕМІ.....75

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Чорна І.М.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ
СТІЙКОСТІ МАЙБУТНІХ ОФЦЕРІВ, УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ
ЯК ФАКТОР ПРОФІЛАКТИКИ ПТСР.....80

CONTENTS

GENERAL PSYCHOLOGY, HISTORY OF PSYCHOLOGY

Datsenko O.A. PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AS A CRITERION OF PERSONAL SUCCESS.....	1
Melenchuk N.I., Synenko O.I. ADAPTIVE CAPABILITIES OF PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF HARDINESS.....	6
Momot M.A. PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE SUBJECT'S CONSTRUCTIVE SELF-ANALYSIS.....	13
Sluta I.Ye. THE CONCEPT OF BIOHACKING: SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONTEXT.....	19
Хасанова М.Ф. СПРИЙНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЇ, ЩО ПЕРЕДАЄТЬСЯ ЗАСОБАМИ КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ, СКЛАДОВИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ.....	24
Shylina N.E. THE PROBLEM OF THE EMOTIONAL STATE OF REFUGEES AND TRANSMIGRATORS IN THE CONDITIONS OF THE MILITARY CONFLICT IN UKRAINE AS AN EXAMPLE OF STUDENTS OF THE 5TH COURSE.....	30

SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Chorny M.M. FORMATION OF THE PRACTICAL COMPONENT OF PSYCHOLOGICAL READINESS FOR THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF FUTURE SOCIAL WORKERS.....	37
---	----

PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

Bilozerska S.I., Mashchak S.O. SELF-DETERMINATION IN TERMS OF VALUES AS THE BASIS FOR THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE FUTURE TEACHER.....	42
Vlasenko O.O. AN EMPIRICAL STUDY OF THE LEVEL OF PROFESSIONAL SPEECH LISTENING AS AN INDICATOR OF THE PROFESSIONAL SPEECH COMPETENCE OF FUTURE MANAGERS.....	49
Kuchma T.V. EMPIRICAL ANALYSIS OF FACTORS OF STRESS RESISTANCE OF PARENTS OF CHILDREN WITH PSYCHOPHYSICAL DISORDERS.....	55
Prysiazhniuk B.V. FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE EMOTIONAL AND SENSITIVE SPHERE IN ADOLESCENT CHILDREN.....	60
Stanishevka V.I. THE INFLUENCE OF ANXIETY ON THE OCCURRENCE OF INTERNAL PERSONAL CONFLICT IN ADOLESCENTS.....	65

LEGAL PSYCHOLOGY; POLITICAL PSYCHOLOGY

Berezynets T.Yu.

CONCEPTS AND FEATURES OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION.....70

Bondarenko L.O.

PSYCHOLOGICAL AND LEGAL DEONTOLOGY AS AN ETHICAL BASIS
OF THE PRACTICAL PSYCHOLOGIST'S ACTIVITY
IN THE LAW ENFORCEMENT SYSTEM.....75

PSYCHOLOGY OF NATIONAL SECURITY AND SAFETY PSYCHOLOGY

Chorna I.M.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FORMATION OF EMOTIONAL
AND VOLITIONAL RESISTANCE OF FUTURE OFFICERS, PARTICIPANTS
OF MILITARY OPERATIONS AS A FACTOR OF PTSD PREVENTION.....80

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.2/01>**Даценко О.А.**

Криворізький державний педагогічний університет

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЯК КРИТЕРІЙ УСПІШНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена проблемі психологічного благополуччя, яка виявляє особливу актуальність останнім часом у нашому суспільстві. Підкреслено важливість її комплексного дослідження у зв'язку з вивченням проблем продуктивної самореалізації та успішної життєдіяльності. Представлено основні підходи у дослідженні проблеми благополуччя: гедоністичний та евдомонічний, розглянуто деякі дефініції базового поняття. Встановлено, що психологічне благополуччя виступає складним конструктом, що відображає емоційно - оцінне переживання особистістю успішності власного існування. Наголошується на складно структурованому характері феномену, ролі когнітивних, афективних та інших компонентів в процесах позитивного функціонування та способах їх оцінки. Зазначається, що психологічне благополуччя є емоційним критерієм успішності, суб'єктивною оцінкою, яка розгортається в дихотомії «задоволеність – незадоволеність» життям. Підкреслюється роль комплексу психологічних якостей та властивостей, які з одного боку, виступають в якості детермінант благополуччя, з іншого – його результатами. Зауважується, що в структурі успішності психологічне благополуччя виявляється одним з основних його маркерів та виражається у показниках позитивного емоційного ставлення до себе і до свого життя; є узагальненням та відносно стійким переживанням власної результативності в процесах самореалізації. Окреслено перспективи подальших наукових пошуків. Наголошується на необхідності більш глибокого та системного аналізу ролі і місця психологічного благополуччя в структурі успішності особистості.

Ключові слова: успішність, психологічне благополуччя, гедонізм, евдемонізм, задоволеність, оцінка життєдіяльності, позитивне функціонування.

Постановка проблеми. Радикальні зміни, що відбуваються в нашому суспільстві, економічна криза, висока нестабільність та невизначеність негативно позначаються на якості життя та психологічному благополуччі особистості. За таких умов, людина постійно перебуває в стресовому стані, підвищується особистісна напруженість та тривожність, значно знижується відчуття продуктивності та задоволеності існування. На фоні таких обставин дедалі гостро постають питання визначення структури, детермінант та критеріїв успішності особистості серед яких, особливе місце займає психологічне благополуччя. Важливість комплексного дослідження феномену психологічного благополуччя визначається його провідною роллю не тільки в забезпеченні та оцінках життєдіяльності, а й саморозвитку, самореалізації особистості у напрямку підвищення показників позитивного функціонування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Вивчення феноменів щастя, успішності та благополуччя почалося в другій половині минулого століття в концепціях Н. Бредберна, К. Ріффа, Е. Дінера і стало особливо активним в останні десятиліття у зв'язку з розвитком позитивної психології.

В подальшому у сучасній психології регулярно проводились прикладні й теоретичні дослідження, де найчастіше описували імпліцитні уявлення про успішність, благополуччя, задоволеність життям, життєстійкість, щастя тощо. Зазвичай такі терміни використовувалися як синоніми. Така полісемія сприяла узагальненню результатів, проте потрібен аналіз психологічного змісту кожного феномену успішного функціонування з метою визначення власної психологічної специфіки.

Історіогенез проблеми засвідчує існування двох основних підходів до дослідження проблеми благополуччя: гедоністичний («hedone» – задоволення) та евдемонічний («eudaimonia» – блаженство, щастя) [4; 9]. Гедоністичний напрям (Д. Канеман, Н. Бредберн, Е. Дінер) розвивався в контексті когнітивної та поведінкової психології, де благополуччя описують у термінах «задоволеності – незадоволеності». Серед основних складових феномену, науковці виділяють когнітивний та емоційний компоненти, які синтезують оціночні функції позитивного ставлення до власного існування. Пріоритетним способом підвищення рівня психологічного благополуччя вважається адаптивна соціальна поведінка, яка відповідає прийнятним у суспільстві еталонам гармонійного та щасливого життя [9; 10].

Евдемоністичний напрямок (К. Ріфф, А. Уотерман та ін.) орієнтований на гуманістичну та екзистенціальну традицію, характеризується захопленням теоретичними розвідками питань самореалізації, розкриття власного потенціалу і визначення свого призначення, відповідно до прагнень і можливостей. На сьогоднішній момент простежується тенденція синтезування гедоністичного та евдемоністичного підходів, оскільки і той і інший висвітлює людину, як суб'єкта життєтворчості, який прагне до високої якості життя, успішної самореалізації та позитивних емоцій.

У сучасній психології проблема благополуччя всебічно висвітлюється в працях Т. Шевеленкова, П. Фесенко, Р. Шаміонова, О. Весни, О. Ширяєвої та ін. Не обійшли увагою це питання і українські науковці: Л. Сердюк, О. Вернік, О. Павленко, Ю. Швалб та ін.. Загальні питання успішності вивчались в теоріях О. Чиханцової, Н. Деєвої, К. Тернера, А. Хофмана, Л. Дементій, Л. Сохань, Т. Титаренко, Т. Логвінової, В. Ямницького, Ю. Ільїної, Н. Сироти, Т. Ткачук та ін. Незважаючи на активний інтерес науковців, нині проблема психологічного благополуччя як критерія успішності є недостатньо розробленою, що і обумовлює задачі дослідження.

Постановка завдання – теоретичний аналіз психологічного благополуччя як критерія успішності людини.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній момент, успішність розглядається з трьох основних позицій: як особистісна властивість, що охоплює аксіологічні, когнітивні, поведінкові та емоційні складові, які забезпечують ефективність існування; процес продуктивного саморозвитку і життєтворення і відповідно їх оцінка, яка виражається в різних показниках, наприклад психологічному благополуччі. Незалежно від дефіні-

тивного підходу спільним виступає те, що успішність відображає такий спосіб життя та якість особистості, які в своїй узагальненій сутності виражають устремління до результативності, комфорту і задоволеності існуванням. Це система значущих досягнень, які переживаються і виявляються в оцінках матеріального, соціального та психологічного благополуччя (В. Ямницький, Л. Сохань, І. Єрмаков, С. Максименко, Т. Титаренко, Ю. Швалб, Ю. Ільїна та ін.). Л. Сердюк підкреслює, що успішність визначається здатністю до вирішення складних життєвих задач та досягненні психологічного або суб'єктивного благополуччя [5]. Успішність спирається на зовнішню оцінку з боку суспільства, а також внутрішню, що виражається у переживаннях ефективності та задоволеності існуванням. Людина, яка відчуває себе благополучною, як правило, вважає себе і успішною. Психологічне благополуччя виступає не єдиним, але одним з внутрішніх критеріїв, на підставі якого робиться висновок про успішність. Мова йдеться, в першу чергу про те, що успішність спирається на дві групи оцінок: об'єктивну і суб'єктивну. Остання якраз і може виявлятися у вигляді психологічного благополуччя.

Першим, хто заклав теоретичне підґрунтя для розуміння феномена психологічного благополуччя був американський психолог Н. Бредберн, який визначив його як «баланс між двома комплексами емоцій, що накопичуються протягом життя – позитивним і негативним» [6, с.47]. Пізніше, ґрунтуючись на ідеях гуманістичної та екзистенціальної психології, К. Ріфф пропонує концепцію, в основі якої лежать уявлення про те, що людина є вільною і здатною досягти психологічного благополуччя, незважаючи на зовнішні обставини. Згідно науковцю, психологічне благополуччя - це «позитивне функціонування особистості, що виражається в показниках задоволеності власним життям» [10, с. 100]. Як інтегральна характеристика людини, включає психічне та соціальне здоров'я; є відображенням діяльній результативності та особистісної зрілості. Базовими компонентами благополуччя, за К. Ріфф, є: автономність, контроль над оточенням (компетентність), особистісне зростання, позитивні стосунки з іншими, самоприйняття, цілі в житті і т.д. Зазначені параметри розглядаються не як окремі властивості, а в контексті цілісної особистісної організації, задіяної в складних процесах життєтворення та сприяють ефективному функціонуванню людини в усіх сферах життя: робота, спілкування, сімейне

життя тощо [10]. У зв'язку з цим, психологічне благополуччя розглядається позитивною сукупною оцінкою успішності людини у різних аспектах життя. Причому, в цих оцінках виражається як якість самої особистості так і її життєдіяльності. Така особливість вказує на синтетичний характер поняття психологічного благополуччя, яке об'єднує в сумарний показник різноманітні та різноякісні характеристики продуктивності особистості та її життєвого шляху.

Узагальнюючи підходи, Н. Каргіна проводить демаркацію між поняттями щастя, задоволеність, емоційний комфорт, зазначаючи про те, що вони є складовими концепту психологічного благополуччя, яке розуміється як «злагоджених психічних процесів і функцій, відчуття цілісності, внутрішньої рівноваги» [3, с. 52]. Інтерпретуючи феномен в особистісному контексті науковець робить акцент на процесах переживання значущого і пов'язаних з цим характеристиках емоційної сфери особистості; проблемах самореалізації та здатності до усвідомлення власної індивідуальності [3].

Т. Шевеленкова, П. Фесенко вважають, що «психологічне благополуччя – інтегральний показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів успішного існування, що суб'єктивно виражається у відповідних оцінках і переживаннях [6, с. 47].

В концепції В. Ямницького психологічне благополуччя трактується як емоційно-оцінне ставлення людини до свого життя, своєї особистості, взаємин з іншими та процесів, що мають важливе значення з точки зору засвоєних нормативно ціннісних і смислових уявлень про «благополуччя» зовнішнє і внутрішнє середовище, у контексті наявних обставин та здійснюваного способу життя. [8].

Згідно М. Селігману, благополуччя людини – це «позитивна афективність, що спричинена успішністю життєдіяльності» [5, с. 152]. Л. Сердюк інтерпретує це поняття як «к інтегральний показник ступеня спрямованості особистості на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування, а також рівня реалізованості цієї спрямованості, що суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою і власним життям» [5, с. 12]. Ю. Ільїна психологічне благополуччя пояснює як позитивне ставлення до результативності життєдіяльності та самого себе [2]. Спільним у сучасному науковому дискурсі виступає уявлення про те, що психологічне благополуччя виражає суб'єктивну оцінку рівня розвитку власної особистості і якості свого життя.

Найбільш тісний зв'язок категорія психологічного благополуччя має із поняттям суб'єктивного благополуччя. На сьогоднішній момент відбувається палка дискусія щодо їх відокремлення один від одного та визначення власної специфіки. Аналіз цих дефініцій дає підстави стверджувати, що термінологічний кластер описових характеристик не є ідентичним, але водночас і не принципово різним. Переважна більшість науковців вважає, що суб'єктивне благополуччя (більш вузьке поняття) є компонентом психологічного благополуччя як гештальту та функціонує відповідно до його закономірностей, як цілісного утворення. Їх взаємозв'язок пояснюється залежністю від індивідуальних детермінант, прямими кореляціями із ціннісно-смисловою сферою, результатами діяльності та поведінки. Як сукупність різних утворень і психологічне, і суб'єктивне благополуччя людини, функціонують в межах єдиного та цілісного особистісного простору, визначаються його характеристиками та виражають прагнення людини до блага і способів їх отримання.

Інкорпорованість категорії «Я» в системну організацію психологічного благополуччя робить цей феномен особистісним за своїм змістом. Виявляється залежність від спрямованості особистості, опосередкованість механізмами інструменталізації активності та її свідомим контролем. Психологічне благополуччя не є автономним феноменом, а виявляє свою залежність від комплексу психологічних якостей та властивостей, що одночасно виступають його детермінантами і показниками [8]. Психологічне благополуччя пов'язується з базовими характеристиками особистості та позитивними рисами характеру, які виступають в якості його основи [5].

Схожа позиція спостерігається в дослідженнях О. Весни, О. Ширяєвої, які спираючись на суб'єктно – середовищний підхід, психологічне благополуччя трактують через процес розбудови власного «Я», залежності від індивідуальних властивостей та можливостей досягнення вершин саморозвитку [6, с. 48]. Основними його критеріями виступають: об'єктивний критерій, який визначається за соціальними індикаторами успіху і суб'єктивний, який відображає рівень задоволеності життям, загальне ставлення до себе і свого соціального середовища [2]. Як багатоаспектне утворення психологічне благополуччя детермінується багатьма чинниками як зовнішніми, так і внутрішніми. Але в центрі цих систем, що визначають рівень благополуччя, стоїть особистість, як активний суб'єкт, здатний цілеспрямовано

та творчо перетворювати життя і самого себе з метою забезпечення цілісності, інтегрованості та благополучності існування.

Психологічне благополуччя представляється як багатофакторний і багатокомпонентний конструкт. В якості елементів структурної моделі науковці пропонують різні підходи. На думку Е. Дінера, складовими психологічного благополуччя виступають когнітивний та афективний компоненти [9]. Л. Яворовська виокремлює три складові благополуччя як психічного явища: когнітивний, емоційний та конативний [6].

Когнітивний компонент представляє собою стійку сукупність знань про себе і світ, що є підсумком рефлексивних суджень, які здебільшого мають атрибутивний характер; виступає як усвідомленість результативності життя та якості власної психіки. Інтелектуальні процеси сприяють загальному осмисленню факту благополуччя, забезпечують аналіз подій та отриманого досвіду, розуміння своїх здатностей успішно діяти у різних ситуаціях та оцінювати ризики. Когнітивний компонент охоплює систему уявлень людини про себе як про активного суб'єкта, що розвивається, знання про індивідуальну систему ресурсів і способи їх поповнення, розуміння механізмів саморегуляції та самопроекування. Наявність цієї складової дозволяє не лише адаптуватися до навколишніх обставин, а й перетворювати їх відповідно до задумів; постійно інтегрувати нові ЗУН в площину життєвого досвіду, що має значення для досягнення успішності та благополуччя в подальшому.

Афективний компонент відображає стійке, глобальне, позитивне, емоційне за своєю природою ставлення до себе і світу; виявляє сукупність стійких оцінок власного «Я» в контексті життєвих обставин та оточуючого середовища; виражається як баланс позитивних і негативних переживань у процесі самотворення. У межах афективного компоненту науковці [2; 4] зазначають про вплив психотравмуючих і кризових подій на психологічне благополуччя. Дослідники зауважують, що благополуччя складається не тільки з безпосередніх позитивних оцінок задоволеності життям, а й набутого негативного досвіду, який будучи переробленим і осмисленим, сприяє підвищенню благополуччя в майбутньому. Афективна складова формується у процесі життєдіяльності на основі збереження основних функцій самоздійснення і проявляється у суб'єкта в переживанні змістовної наповненості, цінності, гармонійності життя і власного «Я». Психологічне благополуччя пов'язане з емоційною рівновагою і переважан-

ням позитивно забарвлених емоцій, настрою, які, зрештою, складаються в переживання загальної задоволеності життям.

Конативний елемент, включає індивідуальну систему інтрапсихічних (мотиваційних, вольових, інструментальних) та інтерпсихічних процесів регуляції поведінки; адекватних способів реагування на різноманітні обставини; ефективних патернів соціальної активності; копінг – стратегій та різноманітних дій, які реалізують організаційні, прогностичні, виконавчі, інструментальні, оціночні та інші функції життєтворення. Завдяки цьому компоненту людина здатна до результативності, яка переживається у різних модифікаціях, наприклад через стани психологічного благополуччя.

Узагальнюючи теоретичні підходи до проблеми, Л. Яворська [7] модель психологічного благополуччя представляє як систему наступних складових:

- афективного (емоційна насиченість життя, домінування позитивних емоцій, відсутність вираженої тривожності, депресивних симптомів);
- метапотребового (потреби в автономії, компетентності, особистісному зростанні);
- світоглядного (система цілей, цінностей та переконань, що надають осмисленості існуванню);
- інтрарефлексивного (навички спілкування, стосунки, вчинки, соціалізованість і т.д.).

Таким чином, психологічне благополуччя – це системне утворення психіки складно організованого змісту, в якому з одного боку відображаються об'єктивні результати успішності, відповідно до ціннісно – смислових координат особистості, з іншого – суб'єктивне позитивне ставлення до них. Факт співвіднесення результату до категорії благополуччя фіксується тоді, коли цей результат відповідає уявленням про нього, виходячи з виробленого в процесі життя стандарту або ідеалу. Ці стандарти перетворюються на когнітивно-афективні оцінні підстави, за допомогою яких людина оцінює результати в дихотомії «благо – не благо».

Психологічне благополуччя є суб'єктивним показником успішності існування, індивідуальним маркером досяжної активності в складних процесах самоздійснення та життєтворення. Воно виступає в ролі структуроутворювального чинника, впливаючи на формування такого ансамблю різнорівневих елементів системи, який необхідний для функціонування всієї системи успішного існування. Психологічне благополуччя виражає споконвічне прагнення людини до комфорту та

щастя, виявляється на рівні індикацій результативності та задоволеності життям та самоздійснення особистості.

Висновки Теоретичний аналіз проблеми засвідчує, що успішність є складним феноменом, що проявляється у різних станах позитивного функціонування, одним з яких є психологічне благополуччя. Психологічне благополуччя розглядається як суб'єктивна оцінка успішності, що виражається в особистісних переживаннях задоволеності існуванням. Воно виступає індикатором та афективним критерієм певного балансу

між власними досягненнями та їх визнанням з боку суспільства; оціночним переживанням самоефективності, підкріпленим позитивними емоціями. Психологічне благополуччя виявляється як особливе поєднання особистісних властивостей та якостей, що забезпечують людині внутрішні умови для того, щоб відчувати, оцінювати й усвідомлювати себе успішним. Перспективи подальших наукових пошуків визначають необхідність більш глибокого та системного аналізу феномену благополуччя як критерія успішності особистості.

Список літератури:

1. Благополуччя особистості як мета психологічних і соціальних практик: матеріали всеукраїнського науково-практичного семінару / за ред. Ю.М. Швалба. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2019. 54 с.
2. Ільїна Ю. М. Психологічна модель успішності в кризові періоди: онтологія проблематики. URL: <http://www.newlearning.org.ua/sites/default/files/praci/zbirnyk-2008/6.htm>
3. Каргіна Н.В. Основні підходи до вивчення психологічного благополуччя: теоретичний аспект. *Наука і освіта*. 2015. № 3. С. 48–55.
4. Роечко К. В. Психологічне благополуччя як показник самоактуалізації особистості. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/287324342.pdf>
5. Самодетермінація психологічного благополуччя особистості: монографія / Л. З. Сердюк, І. В. Данилюк, В. В. Турбан, О. І. Пенькова, Н. Д. Володарська [та ін.]; за ред. Л. З. Сердюк. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 236 с.
6. Яворовська Л.М. Теоретичні підходи до визначення психологічного благополуччя особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2011. № 985. Вип. 48. С. 46–49.
7. Яворська Л. М. Фактори становлення психологічного благополуччя особистості. *Наука і освіта*. 2014. №12. С. 216–220.
8. Ямницький В. М. Суб'єктність та відповідальність як системоутворювальні параметри життєтворчої активності особистості. *Психологічний часопис*. 2016. № 2(4). С. 163–174.
9. Diener E. The science of well-being: the collected works. Series: Social Indicators Research Series. Vol. 37. 2009. 274 p.
10. Ryff C. D. Psychological well-being in adult life. *Current Direction in Psychological Science*. 1995. №4. P. 99–104.

Datsenko O.A. PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AS A CRITERION OF PERSONAL SUCCESS

The article is devoted to the problem of psychological well-being, which has become particularly relevant in our society in recent years. The importance of its comprehensive research in connection with the study of the problems of productive self-realization and successful life is emphasized. The main approaches to the study of the problem of well-being are presented: hedonic and eudaimonic, some definitions of the basic concept are considered. It is established that psychological well-being is a complex construct that reflects the emotional and evaluative experience of the personality of the success of his or her own existence. The author emphasizes the complex structured nature of the phenomenon, the role of cognitive, affective and other components in the processes of positive functioning and ways of their assessment. It is noted that psychological well-being is an emotional criterion of success, a subjective assessment that unfolds in the dichotomy of "satisfaction – dissatisfaction" with life. The author emphasizes the role of a complex of psychological qualities and properties, which, on the one hand, act as determinants of well-being, and on the other hand, are its results. In the structure of success, psychological well-being is one of its main markers and is expressed in indicators of a positive emotional attitude towards oneself and one's life; it is a generalized and relatively stable experience of one's own effectiveness in the processes of self-realization. Prospects for further research are outlined. The necessity of a deeper and more systematic analysis of the role and place of psychological well-being in the structure of personal success is emphasized.

Key words: academic performance, psychological well-being, hedonism, eudemonism, satisfaction, life assessment, positive functioning.

Меленчук Н.І.

ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського»

Синенко О.І.

ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського»

АДАПТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ

У статті розглянуто поняття «життєстійкість» та «адаптивність». Надано результати емпіричного дослідження адаптивності осіб з різним рівнем життєстійкості. Адаптивність розглядається як здатність особистості до внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, перебудов, спрямованих на збереження або відновлення рівноважних взаємин особистості з мікро- і макросоціальним середовищем при змінах у характеристиках цього середовища. Життєстійкість розуміється як особистісна характеристика, що відображає три життєві установки: залученість, впевненість у можливості контролювати над подіями, готовність до ризику. Для діагностики показників життєстійкості використовувався «Тест життєстійкості» С. Мадді в адаптації Д. Леонт'єва, О. Расказової. Вивчення показників адаптивності здійснювалось за допомогою «Тест-опитувальника адаптивності» О. Саннікової, О. Кузнєцової.

Наданий аналіз результатів кількісного та якісного аналізів даних. Презентовано результати кореляційного аналізу особливостей взаємозв'язків показників життєстійкості та адаптивності. Виявлено наявність додатних значущих взаємозв'язків між всіма показниками життєстійкості і більшістю показників адаптивності. Надано опис профілів характеристик адаптивності осіб з різним рівнем життєстійкості. Встановлено, що особи з високим рівнем життєстійкості характеризуються готовністю до змін, використанням активної поведінки для пошуку можливих способів подолання кризових ситуацій, здатністю ефективно діяти у несподіваних, нових ситуаціях та протистояти життєвим труднощам. У осіб з низьким рівнем життєстійкості слабше проявляються ці показники, що може призводити до їх уникнення і значно знижує можливість адаптивності особистості. Отже, в результаті теоретико-емпіричного дослідження показані індивідуальні відмінності в адаптивності через специфіку життєстійкості. Доведено, що життєстійкість є важливою рисою «адаптивної» особистості.

Ключові слова: адаптивність, життєстійкість, залученість, контроль, готовність до ризику, особистість, індивідуально-психологічні відмінності.

Постановка проблеми. Стан кризи і світоглядної розгубленості, в якій знаходиться українське суспільство, завдання щодо його оновлення і розвитку відповідно до сучасних цивілізаційних стандартів надають додаткової актуальності психологічному дослідженню життєстійкості особистості, розкриттю адаптивних можливостей особистості при переживанні життєвих криз. Умови сучасного життя спрямували увагу науковців на вивчення внутрішніх потенціалів людини, що допомагають їй протистояти важким життєвим умовам, зберігаючи свою цілісність та ідентичність. Для позначення цих потенціалів сучасні психологи використовують цілий ряд категорій, таких як життєстійкість, адаптивність, психологічна стійкість, особистісний потенціал, життєздатність та ін.

Нове суспільство висуває людині нові вимоги. Для того, щоб пристосуватися та адаптуватися до такого активного та інтенсивного життя, успішно реалізувати себе, людині потрібно придбати такі якості особистості, які б дозволила б їй ефективно самореалізуватись, зростати внутрішньо, адаптуватись до сучасних умов життя, зберегти ефективну діяльність тощо.

Подолання та оптимальне проживання складних життєвих періодів є особливо актуальним для теперішнього періоду розвитку нашого суспільства. В успішному протистоянні особистості негативним впливам середовища ключову роль відіграє життєстійкість особистості.

У пострадянській та українській психології вивчення проблеми життєстійкості пов'язане

з дослідженнями опанування складних ситуацій (Т. Ларіна, О. Лібін, О. Лібіна, Т. Титаренко, А. Фомінова), знаходження смислу життя (Н. Чепелева, М. Смульсон), з проблемою життєтворчості (Д. Леонтьєв), самореалізації особистості (Л. Коростильова, С. Максименко, Л. Сердюк), саморегуляції активності особистості (М. Боришевський, О. Кокун, С. Максименко, О. Осницький, В. Моросанова), здатність до адаптації (О. Кузнєцова, А. Маклаков, О. Саннікова) тощо.

Усе це обумовлює необхідність вивчення особливостей адаптивності осіб з різним рівнем життєстійкості в період переживання життєвих криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вперше термін «життєстійкість» вжито Сьюзен Кобейса, але основні дослідження цієї проблеми належать Сальваторе Мадді. На думку С. Мадді, стресові впливи переробляються людиною саме за допомогою життєстійкості, яка допомагає трансформувати негативний досвід у нові можливості. Саме ця риса є основою відкритого й енергійного протистояння стресовим подіям і життєвим кризам. За С. Мадді, життєстійкість (*hardiness*) є системою перетворень про себе, про світ, про відношення зі світом [7; 8].

Аналіз наукових підходів до поняття життєстійкості вказує на те, що вона є важливим компонентом розвитку особистості. Саме ця властивість дає змогу людині чинити опір негативним проявам навколишнього середовища, сприяє збереженню здоров'я та підтриманню оптимального рівня працездатності й активності в стресових умовах, надає впевненості та рішучості у власних діях.

Життєстійкість характеризує ступінь сформованості здатності особистості витримувати ситуацію гострого або хронічного стресу, зберігати внутрішню збалансованість, не знижуючи при цьому успішності діяльності. Зазначена властивість особистості є одним із ключових параметрів індивідуальної здатності людини до зрілих форм саморегуляції, фундаментом її особистісних рис [5].

Т. Титаренко та Т. Ларіна визначають життєстійкість особистості як вміння ефективно існувати всупереч життєвим перешкодам та труднощам. Це здатність людини зберігати баланс між пристосуванням до нових вимог та прагненням жити гармонійно, повноцінно [4].

Отже, аналізуючи праці із зазначеної проблематики, можна виділити такі характеристики життєстійкості особистості: високий рівень роз-

виненості вольових якостей оптимальна смислова регуляція; розвинена соціальна компетентність; повноцінність орієнтування у реальній ситуації; стійкість до фрустрації; адекватна самооцінка; самостійність тощо [5; 6; 7; 8].

Життєстійкість пов'язана з різноманітними психологічними якостями, серед яких важливе місце займає адаптивність особистості.

В цьому дослідженні ми зосереджуємо свою увагу на вивченні адаптивності саме в особистісному аспекті; розглядаємо її як стійку властивість, пов'язану з проявами життєстійкості. Тому ми спираємось на визначення адаптивності О. Саннікової, О. Кузнєцової, які розглядають її як багаторівневе цілісне утворення, що містить формально-динамічний, змістовно-особистісний та соціально-імперативний рівні. На їх думку, адаптивність особистості характеризується здатністю особистості до внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, перебудов, спрямованих на збереження або відновлення рівноважних взаємин особистості з мікро- і макросоціальним середовищем при змінах у характеристиках цього середовища [2; 3].

Отже, метою статті є викладення результатів теоретико-емпіричного дослідження особливостей адаптивності осіб з різним рівнем життєстійкості.

Методологія й методи. Приступаючи до цього дослідження ми припустили, що особи з високим рівнем життєстійкості будуть відрізнятися від осіб з низьким рівнем життєстійкості особливостями адаптивних можливостей. Підставою для такого припущення слугують данні психологічних літературних джерел, де серед чинників, що опосередковують життєстійкість особистості, розглядаються такі, як: особистісна автономія і незалежність, внутрішня свобода [1]; осмисленість життя [10]; життєстійкість у складних обставинах [8]; готовність до внутрішніх змін; здатність сприймати нову інформацію, здібності до вироблення особистісних стратегій [4]; постійна готовність до дії, особливості планування діяльності [5] тощо. Саме ці риси відбивають основний зміст і складові адаптивності особистості [3].

Емпіричне дослідження, що спрямоване на вивчення особливостей адаптивності осіб з різним рівнем життєстійкості, проводилось в три етапи: 1) підготовчий; 2) діагностичний; 3) аналітико-інтерпретаційний. Для діагностики показників життєстійкості та адаптивності особистості підбрано такі надійні та валідні методики: «Тест життєстійкості» С. Мадді в адаптації Д. Леонтьєва,

О. Расказовой [1] та «Тест-опитувальник адаптивності» О. Саннікової, О. Кузнецової [3].

«Тест життєстійкості» спрямований на діагностику факторів, що сприяють успішному подоланню стресу та зниженню внутрішньої напруги. В якості показників життєстійкості виділяються такі компоненти: залученість, контроль, прийняття ризику [1].

«Тест-опитувальник адаптивності» надає можливості діагностувати формально-динамічні та якісні показники адаптивності: широту охоплення сигналів соціуму, легкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціуму, точність орієнтації в соціальних очікуваннях, стійкість емоційного переживання, готовність змінюватися, готовність до здійснення конструктивних дій, що спрямовані на переборювання невдач, готовність до здійснення дій, що спрямовані на досягнення мети, показник загального задоволення і загальний показник адаптивності [3].

Задля вивчення специфіки адаптивності у осіб з різним рівнем життєстійкості використовувались кількісний (кореляційний) та якісний (метод «асів» і метод «профілів») аналізи даних. Кореляційний аналіз дав можливість встановити взаємозв'язки між всіма показниками, що досліджуються. Застосування якісного аналізу даних допомогло вивчити особливості прояву адаптивності осіб з різним рівнем життєстійкості. Математико-статистична обробка результатів емпіричного дослідження проводилися за допомогою статистичної програми Microsoft Excel for Microsoft Windows і комп'ютерної програми математичної статистики IBM SPSS Statistics 26.0 for Windows 10.

Вибірку склали здобувачі другої вищої освіти

Відділення перепідготовки фахівців за магістерською програмою із психології Державного закладу «Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського». Всього у дослідженні взяло участь 60 осіб у віці від 25 до 45 років.

Результати й дискусії. На першому етапі емпіричного дослідження нами був проведений кореляційний між показниками адаптивності і показниками життєстійкості. Це допомогло встановити характер взаємозв'язків між зазначеними показниками (див. табл. 1).

Отже, аналіз отриманих кореляційних взаємозв'язків між показниками адаптивності і життєстійкості у даній вибірці обстежених виявив такі тенденції. Усі показники життєстійкості та адаптивності зв'язані між собою додатньо на статистично значимому рівні.

Так, показник життєстійкості – Зл (залученість) встановив значимі додатні зв'язки на 1% рівні з такими показниками адаптивності, як: ТОСО (точність орієнтації в соціальних очікуваннях), ГПН (готовність до здійснення конструктивних дій, що спрямовані на переборювання невдач), ГДМ (готовність до здійснення дій, що спрямовані на досягнення мети), ПЗЗ (показник загального задоволення) і ЗПА (загальний показник адаптивності). Такі показники життєстійкості, як Кн (контроль) і ЗЖ (загальна життєстійкість), продемонстрували значимі додатні зв'язки з більшістю показників адаптивності, а саме: ТОСО (точністю орієнтації в соціальних очікуваннях), ГПН (готовністю до здійснення конструктивних дій, що спрямовані на переборювання невдач), ГДМ (готовністю до здійснення дій, що спрямовані на досягнення мети), ПЗЗ (показником

Таблиця 1

Значимі коефіцієнти кореляції між показниками адаптивності і показниками життєстійкості

Показники адаптивності	Показники життєстійкості			
	Зл	Кн	ПрР	ЗЖ
ТОСО	430**	411**	323*	465**
ГЗ		335*		275*
ГПН	431**	443**	386**	503**
ГДМ	478**	459**	365**	515**
ПЗЗ	583**	440**	466**	582**
ЗПА	429**	530**	362**	529**

Примітка: 1) нулі та коми опущені; 2) позначення * – значущість зв'язку на рівні $p \leq 0.05$; 3) умовні позначення показників життєстійкості: Зл – залученість; Кн – контроль; ПрР – прийняття ризику; ЗЖ – загальна життєстійкість; 4) умовні позначення показників адаптивності: ШООС – широта охоплення сигналів соціуму, ЛІСС – легкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціуму, ТОСО – точність орієнтації в соціальних очікуваннях, ГЗ – готовність змінюватися, ГПН – готовність до здійснення конструктивних дій, що спрямовані на переборювання невдач, ГДМ – готовність до здійснення дій, що спрямовані на досягнення мети, ПЗЗ – показник загального задоволення, ЗПА – загальний показник адаптивності.

загального задоволення), ЗПА (загальним показником адаптивності) на 1% рівні, з показником ГЗ (готовністю змінюватися) – на 5% рівні.

І, нарешті, показник життєстійкості, ПрР (прийняття ризику) додатньо пов'язаний на 5% рівні з показником адаптивності, ТОСО (точність орієнтації в соціальних очікуваннях); на 1% рівні – з показниками ГПН (готовність до здійснення конструктивних дій, що спрямовані на переборювання невдач), ГДМ (готовність до здійснення дій, що спрямовані на досягнення мети), ПЗЗ (показник загального задоволення) і ЗПА (загальний показник адаптивності).

Такі результати кореляційного аналізу дають можливість зазначити, що життєстійкість закономірно пов'язана з легкістю налагодження міжособистісних стосунків, орієнтацією в соціальних очікуваннях, гнучкістю, готовністю змінюватися та здійснювати конструктивні дії, котрі спрямовані на досягнення мети. Отримані кореляційні дані стали засадою подальшого дослідження за допомогою якісного аналізу.

Для аналізу емпіричних даних було диференційовано вибірку за рівнем розвитку загального показника життєстійкості за допомогою методу

«асів». За цим критерієм нами було виокремлено із загальної вибірки дві групи осіб: групу осіб з високим рівнем життєстійкості (значення загального показника життєстійкості вище 75-ого процентіля) і групу осіб з низьким рівнем життєстійкості (значення загального показника життєстійкості нижче 25-ого процентіля). Наступним кроком дослідження було визначення специфіки прояву адаптивності з визначених груп осіб за допомогою методу «профілів». В результаті були отримані профілі адаптивності осіб з високим і низьким рівнем життєстійкості, що зображені на рис. 1.

Візуальний аналіз показує своєрідність профілів, їх дзеркальне розташування один до одного, що показує наявність відмінностей прояву адаптивності у осіб з високим і низьким рівнем життєстійкості. Так, профіль групи осіб з високим рівнем загального показника життєстійкості (група ЖТ+) розташований над середньою лінією ряду і знаходиться в просторі третього і четвертого квартилів розподілу (діапазон значень займає від 60 до 80 процентілей), що свідчить про високий рівень проявів адаптивності в цій групі осіб. Профіль групи осіб з низьким рівнем загального

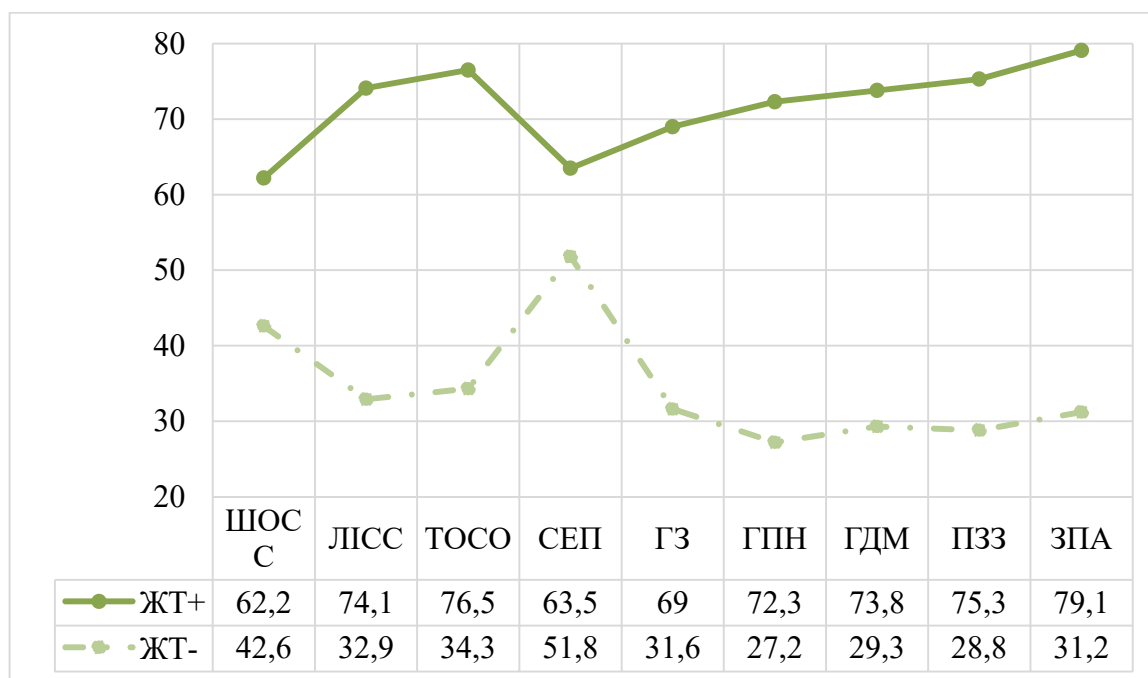

Рис. 1.

Примітка: 1) група ЖТ+ (n=13) – група осіб з високим рівнем загального показника життєстійкості; група ЖТ- (n=14) – група осіб з низьким рівнем загального показника життєстійкості; 2) умовні позначення показників адаптивності: ШОСС – широта охоплення сигналів соціуму, ЛІСС – легкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціуму, ТОСО – точність орієнтації в соціальних очікуваннях, СЕП – стійкість емоційного переживання, ГЗ – готовність змінюватися, ГПН – готовність до здійснення конструктивних дій, що спрямовані на переборювання невдач, ГДМ – готовність до здійснення дій, що спрямовані на досягнення мети, ПЗЗ – показник загального задоволення, ЗПА – загальний показник адаптивності.

показника життєстійкості (група ТЖ-) розташований переважно у площині нижче середньої лінії ряду і знаходиться в просторі другого квартилю розподілу (діапазон значень міститься від 25 до 50 перцентилей), що свідчить про слабкий вираз проявів адаптивності в зазначеній групі осіб.

При аналізі профілів, насамперед, нас цікавили значимі відмінності в однойменних показниках адаптивності особистості. Задля встановлення ступеня достовірної значущості розбіжностей між цими показниками, нами було застосовано t-критерій Стьюдента (див. табл. 2).

Отже, статистичний аналіз таких відмінностей за t-критерієм Стьюдента доказав розбіжності між підвибірками за показниками: «легкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціуму»; «точність орієнтації в соціальних очікуваннях»; «готовність змінюватися»; «готовність до здійснення конструктивних дій, що спрямовані на переборювання невдач»; «готовність до здійснення дій, що спрямовані на досягнення мети»; «показник загального задоволення»; «загальний показник адаптивності». Всі ці показники домінують в профілі осіб з високим рівнем життєстійкості.

Задля більш детального аналізу кожного профілю нами було здійснено ранжування показників адаптивності за відхиленням від середньої

лінії ряду (від збільшення абсолютного числа до меншого). Валентність вказує на відхилення від середньої лінії ряду до додатного чи до від'ємного полюсу. Результати ранжування надано у табл. 3.

На основі отриманих даних було складено психологічну характеристику адаптивності осіб з різним рівнем життєстійкості.

Представникам групи осіб з високим рівнем життєстійкості не характерно відчувати труднощі в адаптації. Вони швидко і легко включаються до нових видів роботи, входять до нових груп. Будь-які зміни в житті сприймають досить легко, не відчувають суттєвого впливу на емоційне самопочуття та результати діяльності. У тяжких та напружених ситуаціях досить легко відновлюються за допомогою ефективної роботи адаптаційних механізмів, не реагують емоційно на існуючі проблеми. Такі особи здатні ефективно діяти у несподіваних, нових ситуаціях та протистояти життєвим труднощам. Їм властива самовпевненість, спокій, гнучкість та впевнена адекватність. Загалом, особи з високим рівнем адаптивності є зрілими, реалістичними, вільними від невротичних симптомів і, в результаті, соціально успішними (ЗПА⁺). Високий рівень показника загальної задоволеності (ПОУ⁺) свідчить також про високу соціальну адаптованість таких осіб. Представ-

Таблиця 2

Значення t-критерію Стьюдента між однойменними показниками адаптивності особистості у підвибірках, що порівнюються

Показники адаптивності	Значення t-критерію Стьюдента	Показники адаптивності	Значення t-критерію Стьюдента
ШОСС	1,741	ГПН	6,180**
ЛСС	4,232**	ГДМ	5,038**
ТОСО	4,986**	ПЗЗ	4,801**
СЕП	1,112	ЗПА	6,215**
ГЗ	5,827**		

Примітка. Позначка ** свідчить про коефіцієнт кореляції на рівні $p \leq 0,01$; позначка * – $p \leq 0,05$.

Таблиця 3

Найбільш виражені показники адаптивності кожного профілю за відхиленням значень від середньої лінії ряду

Ранг	Групи осіб з різним рівнем життєстійкості	
	Група ЖТ+	Група ЖТ-
1	ЗПА+ (високий рівень загального показника адаптивності)	ГПН- (неготовність до здійснення конструктивних дій)
2	ТОСО+ (точність орієнтації в соціальних очікуваннях)	ПЗЗ- (низький рівень загального задоволення)
3	ПЗЗ+ (високий рівень загального задоволення)	ГДМ- (неготовність до здійснення дій, що спрямовані на досягнення мети)
4	ЛСС+ (легкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціуму)	ЗПА- (низький рівень загального показника адаптивності)

Примітка: показники надано у порядку зменшення абсолютних величин відхилення від середньої лінії ряду.

ники цієї групи осіб характеризуються вмінням розуміти і правильно оцінювати вимоги та очікування соціального оточення щодо їх взаємодії, вмінням прогнозувати зміни станів та поведінки людей, передбачати результат свого впливу на них. Вони розуміють і, зазвичай, правильно оцінюють те, чого від них чекають і хочуть бачити оточуючі (ТОСО⁺). Особам з високим рівнем життєстійкості властива високо розвинена здатність виділяти найбільш об'єктивно значущі фактори, що діють у конкретній адаптаційній ситуації. Такі люди схильні бачити суть речей, розуміти справжні причини різних подій, вчинків інших людей, не захоплюються другорядними речами, вміють знаходити вірні рішення у складних ситуаціях. Їх поведінка завжди є продуманою і спирається на попередній аналіз ситуації, що виникла (ЛІСС⁺).

Представникам групи осіб з низьким рівнем життєстійкості, навпаки, властивий низький рівень адаптивності. Це свідчить про те, що вони важко переживають навіть незначні зміни в житті. Ці люди довго звикають до нової обстановки, нової роботи, нових людей. Новизну у своєму житті сприймають як загрозу. Новий вид діяльності потребує від них тривалого адаптаційного періоду, який насичений, переважно, негативними емоційними переживаннями. Схильні відчувати проблеми у всіх сферах соціального життя. Людям з низькою соціальною адаптивністю властива недостатня здатність до дієвого самостійного вирішення життєвих проблем, вони потребують підтримки та шукають її в інших. Однак часто такої підтримки вони не знаходять, оскільки мають певні труднощі у спілкуванні. Загалом, представники цієї групи осіб відрізняються вразливістю, незрілістю, несамостійністю, навіть залежністю (ЗПА⁻). Особи з низьким рівнем життєстійкості схильні при виникненні труднощів, пов'язаних із змінами в життєвих обставинах, з перебуванням в нових умовах соціальної взаємодії, проявляти пасивність в організації власних дій, спрямованих на конструктивне вирішення таких проблем, бездіяльність у подоланні невдач. Складнощі у вирішенні проблеми пов'язані з нездатністю передбачити, передбачити та вчасно запобігти невдачам. Вони не вміють організувати свої дії, реалізувати обрану стратегію поведінки (ГПН⁻). Представникам цієї групи осіб характерна пасивна поведінка в адаптаційних умовах, втрата значних цілей і згасання дій, необхідних для їх досягнення, внаслідок зміни соціальної ситуації, що супроводжується різким неузгодженістю рівня домагань і рівня досягнень. Їм властива хаотичність, неор-

ганізованість. У таких осіб, зазвичай, слабо розвинені вольові якості, через що вони відчувають серйозні труднощі у реалізації своїх планів та цілей. Рівень домагань особистості не відповідає рівню досягнень (ГДМ⁻). Життєва ситуація особами з низьким рівнем життєстійкості розцінюється як вкрай несприятлива (ПЗЗ⁻).

Отримані дані показали, що групи з високим та низьким рівнем життєстійкості відрізняються як за рівнем вираження всіх показників адаптивності, так і за специфікою сполучення їх показників.

Проведене дослідження дозволяє дійти наступних **висновків**:

1. Життєстійкість в цій роботі розглядається як властивість особистості, що відображає психологічну живучість та розширену ефективність людини, яка виявляється у її можливості використовувати власні ресурси для того, щоб упоратися з життєвими труднощами. Теоретичний аналіз показав, що життєстійкість включає в себе такі характеристики як залученість до життя і задоволення від власної діяльності, контроль над тим, що відбувається, спроможність впливати на хід власного життя, прийняття ризику заради досвіду, знань, нових переживань, ставлення до життя як постійної можливості психологічного та духовного зростання.

2. Адаптивність особистості розглядається як стійка властивість особистості, яка характеризує здатність до внутрішніх (внутрішньоособистісних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, перебудов, спрямованих на збереження або відновлення рівноважних взаємостосунків особистості з мікро- і макросоціальним середовищем при змінах в його характеристиках.

3. За допомогою кореляційного аналізу підтверджено існування взаємозв'язку між показниками адаптивності та життєстійкості. В цілому, ці два параметри є взаємопов'язаними в просторі особистості і виступають важливими передумовами для успішного подолання та оптимального проживання важких, напружених життєвих ситуацій.

4. Застосування якісного аналізу виявило, що між особливостями прояву адаптивності у осіб з різним рівнем життєстійкості існує певне співвідношення, що виявляється у специфічному поєднанні показників адаптивності і рівнях, яких вони досягають. Встановлено, що особи з високим рівнем життєстійкості характеризуються готовністю до змін, використанням активної поведінки для пошуку можливих способів подолання кризових ситуацій, здатністю ефективно діяти

у несподіваних, нових ситуаціях та протистояти життєвим труднощам. Їм властива самовпевненість, спокій, гнучкість та впевнена адекватність. У представників групи осіб з низьким рівнем життєстійкості слабше проявляються ці показники, що може призводити до їх уникнення і значно знижує можливість адаптивності особистості.

4. Поглиблений аналіз вивчення психологічних особливостей життєстійкості, дослідження їх взаємозв'язку з іншими властивостями особистості, що сприятимуть ефективному функціонуванню особистості в мінливих умовах сьогодення буде перспективою наших подальших досліджень.

Список літератури:

1. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К.: Педагогічна думка, 2016. 219 с.
2. Кузнєцова О.В. Смыслові маркери особистісної адаптивності. *Габітус*. 2022. Вип. 36. С. 177–183.
3. Саннікова О.П., Саннікова А.О. Сценічні бар'єри: диференціально-психологічний підхід. Монографія. Одеса: ВМВ, 2014. 238 с.
4. Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека: навч. посіб. Київ: Марич, 2009. 76 с.
5. Чиханцова О. А. Психологія становлення життєстійкості особистості: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2021. 430 с.
6. Frankl V.E. *Man's Search for Meaning*. Beacon Press. 2006. 192 p.
7. Kobasa S. Stressful life events, personality and health. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1979. № 37. P. 1–11.
8. Maddi S., Khoshaba D. Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assessment*. 1994. Vol. 63. №2. P. 265–274.
9. Maddi S. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. 2004. Apr. 44. P. 279–298.
10. Ryff C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1995. № 69. P. 719–727.

Melenchuk N.I., Synenko O.I. ADAPTIVE CAPABILITIES OF PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF HARDINESS

The article discusses the concepts of "hardiness" and "adaptability". The results of an empirical study of the adaptability of individuals with different levels of vitality have presented. Adaptability has considered as an individual's ability to undergo internal (psychological) and external (behavioral) transformations, restructuring aimed at preserving or restoring balanced relationships of the individual with the micro- and macro-social environment when the characteristics of this environment change. Hardiness has understood as a personal characteristic that reflects three life attitudes: involvement, confidence in the ability to control events, and readiness for risk. For the diagnosis of hardiness indicators has used the Hardiness Test by S. Muddy, adapted by D. Leontiev and O. Raskazova. The diagnostic of adaptability indicators have carried out with the "Test-questionnaire of adaptability" by O. Sannikova, O. Kuznetsova.

An analysis of the results of quantitative and qualitative data analysis has provided. The results of the correlation analysis of the peculiarities of the interrelationships of indicators of hardiness and adaptability have presented. The presence of positive significant relationships between all indicators of hardiness and most indicators of adaptability have revealed. It has provided a description of the profiles of the adaptability characteristics of individuals with different levels of hardiness. It has established that individuals with a high level of hardiness are readiness for change, use of active behavior to find possible ways to overcome crises, act effectively in unexpected, new situations and face life's difficulties. People with a low level of hardiness show these indicators more weakly, which can lead to their avoidance and significantly reduces the possibility of personal adaptability. So, the result of theoretical and empirical research, individual differences in adaptability due to the specificity of hardiness have shown. It has proven that hardiness is an important feature of an "adaptive" personality.

Key words: *adaptability, hardiness, involvement, control, willingness to take risks, personality, individual psychological differences.*

Момот М.А.

Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КОНСТРУКТИВНОГО САМОАНАЛІЗУ СУБ'ЄКТА

У статті проаналізовано категорію самопізнання крізь призму основних психологічних, філософських та соціальних концепцій, що вивчають особистість. Здійснено огляд наукової літератури, присвяченої проблематиці самопізнання, а також охарактеризовано самопізнання як акмеологічний феномен та процес. Зміст статті вказує на взаємозв'язок самопізнання з такими поняттями як самоаналіз, самооцінка, свідомість, рефлексія тощо. Охарактеризовано значення феномену самопізнання у процесі становлення та розвитку особистості. Описано специфічні особливості, структуру та чинники самопізнання. Виділено суттєві подібності та відмінності в теоретико-методологічних підходах до проблеми самопізнання у різні історичні періоди та з поглядів різних психологічних шкіл. Наведено різні підходи до визначення феномену самопізнання, його структуризації та впливу на розвиток особистості. У результаті аналізу виявлено специфічні особливості феномену самопізнання, що характеризують його як акмеологічний процес (інтегративність і спрямованість на розвиток та самовдосконалення людини в особистісному та професійному аспектах). У статті розкрито основні поняття, механізми, фактори, структуру та психологічний зміст самопізнання і саморозвитку, проаналізовано умови їх становлення, значення в житті людини. Проаналізовано основні положення найбільш впливових східних теорій особистості, а також становлення уявлень про самопізнання, саморозвиток, самовдосконалення у західній традиції. Виявлено, що самопізнання є невід'ємною частиною процесу розвитку суб'єкта в особистісному та професійному планах, оскільки зумовлює такі механізми як рефлексія, самовиховання та самовдосконалення. Охарактеризовано взаємозв'язок самопізнання із поняттям конструктивного психоаналізу. Проведено теоретичний аналіз змісту досліджень Я-концепції зарубіжних та вітчизняних фахівців та розкрито особливості її формування і розвитку в контексті самопізнання особистості. Представлено та розкрито поняття самооцінки, її рівні. Розглянуто самооцінку як форму прояву самосвідомості та її значення у процесі самовдосконалення особистості.

Ключові слова: самопізнання, Я-концепція, самоаналіз, саморозвиток, рефлексія, самооцінка.

Постановка проблеми. Категорія самопізнання як розуміння суб'єктом власного «Я» виникла у контексті осмислення вченими проблеми взаємодії людини зі світом, взаємозв'язку свідомості та буття загалом. Історичне підґрунтя досліджуваної проблеми започатковано двома основними світоглядними традиціями: східною (дзен-буддизм, йога, суфізм тощо) та західною (західноєвропейська філософська течія). Самопізнання як процес виявляється у безперервному русі від одного до іншого знання про себе та через розширення, уточнення, поглиблення інформації. З огляду на сказане вище, актуальності набуває основна умова, яка визначає безперервність процесу пізнання себе, динаміку реальної дійсності та взаємодії з іншими людьми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Феномен самопізнання досліджували у різних наукових школах та філософсько-психологічних концепціях. Відповідно до східної традиції людина, усвідомлюючи себе як частину світу, зливається з ним, розчиняється у ньому, відмовляючись від власного «Я». Суб'єкт прагне єднання з чимось більшим, ніж є він сам, прагне добровільно підпорядковувати себе чомусь надособистому, стати його органічною частиною, знайти у ньому своє призначення. Так, поняття надособистісного пов'язане з пізнанням релігійних течій. Японський буддистський монах Доген стверджував: «Вивчаючи буддизм, людина вивчає себе; вивчаючи себе, людина забуває; забуваючи себе, людина отримує просвітлення від усього, і це просвітлення розриває ланцюг прихильності до

тіла і розуму, не тільки для себе, але й для всіх істот» [7, с. 6].

Західна традиція пов'язує самопізнання з удосконаленням «Я» суб'єкта. Відповідно до цієї традиції, пізнання себе веде до зростання автономності, самоактуалізації, самовизначення, самореалізації людини. Суб'єкт прагне до самоствердження і розширення своєї репрезентації у світі, хоче стати автономним індивідом, що сам зростає і сам себе активно стверджує, а не реагує пасивно, інстинктивно, на впливи навколишнього світу. Це виявляється у прагненні людини зміцнювати та посилювати самоконтроль, користуватися свободою та організовувати світ навколо себе, починаючи з автономного центру, якою є вона сама, її Самість. Тенденція до зростаючої автономії проявляється у спонтанності, самоствердженні, прагненні до свободи вибору, стратегій поведінки.

Підсумовуючи вище сказане, можна відзначити, що з позиції обох традицій людина пізнає своє «Я», ніби спостерігаючи за собою з боку, виходячи за межі власного бачення. При цьому Схід наголошує на можливості безоб'єктної, «не залученої» свідомості та необхідності розкриття через самопізнання свідомості. Натомість Захід наполягає на спрямованості свідомості, як правило, на предмет, на опосередкування процесів усвідомлення через мислення, на постійному переході цих процесів у самосвідомість. Означені орієнтації зумовили виникнення різних технік роботи людини з собою: медитацію, спрямовану на внутрішню концентрацію, «просвітлення» (Схід), та рефлексію, що репрезентується у мисленні та через нього (Захід). Східна традиція досі тяжіє до містичних, трансцендентних уявлень про природу самопізнання, тоді як західна традиція трансформувалася у різні наукові теорії.

Установка на пізнання самого себе була задана у філософії Нового часу французьким філософом Р. Декартом (1596 – 1650) у його «*cogito ergo sum*»: «Якщо я усвідомлюю, що будь-які мої дії, у тому числі сумнів та заперечення, є проявом мислення (отже, воно невід'ємне), то як суб'єкт мислення усвідомлюю себе існуючим». Р. Декарт наголошував, що увага людини спрямована на те, щоб зрозуміти «що я є таке». Філософ ввів поняття про безпосередню достовірність самопізнання та самосвідомості [7].

У такий спосіб було сформульовано принцип безпосередності психічного, за яким свідомість людини «спрямовується» на себе. Єдино вірним шляхом пізнання вважалася інтроспекція – безпо-

середнє сприйняття феноменів і законів своєї свідомості. Таке замикання свідомості у собі відбивало повний відрив психічного від об'єктивного буття і самої людини.

З позицій принципу безпосередності вчені прагнули відповісти на питання про те, у який спосіб і що саме пізнає людина в собі самій, розмірковуючи про природу свідомості та само-свідомості. Англійський філософ Дж. Локк ототожнював психічне зі свідомістю, а свідомість у свою чергу – із самосвідомістю, яке розумів як спостереження внутрішнього досвіду. Німецький філософ Г. В. Лейбніц трактував самопізнання як усвідомлення свідомістю власних змістів. Г. В. Лейбніц стверджував, що джерелом пізнання цих змістів може бути лише розум. Як критерії істини автор розглядав ясність, виразність та несуперечність знання [7].

Англійський філософ Дж. Берклі вважав єдиною реальністю сукупність вражень і того, хто пізнає або сприймає їх через такі поняття як розум, дух, душа або Я. Філософ вважав, що людина безпосередньо сприймає лише свої «ідеї». Ці ідеї пасивні, вони засвоюються безтілесною субстанцією, душею, яка активна і має здатність сприймати ідеї (розум) і викликати їх чи впливати на них (воля) [8]. Дж. Берклі визнавав безліч духовних субстанцій, а також існування «нескінченного духу», Бога. Він наголошував, що ідеї потенційно існують у божественному розумі, але актуального існування набувають у людському розумі. Заперечуючи світоглядне значення науки, автор вважав завданням вченого навчитися розуміти промисел творця, а не претендувати на пояснення лише через матеріальні причини.

Англійський філософ Д. Юм виступав проти визнання існування душі як субстанції – носія свідомості. Він вважав, що досвід – це лише потік вражень, причини яких невідомі та незбагненні. «Я» розпадається на окремі відчуття, які йдуть одне за одним зі швидкістю, що перевершує будь-яке людське уявлення про це. Дух подібний до сцени, на якій різноманітні уявлення змінюються, зникають і перемішуються один з одним у різних положеннях. Д. Юм не відрізняв «Я» від загальної сукупності чи суми елементів актуального моменту свідомості та прирівнював «Я» саме до цієї суми [3]. Питання, чи існує об'єктивний світ, він вважав нерозв'язним. Д. Юм допускав, що джерелом практичної діяльності є не теоретичне знання, а віра.

Більшість психологів XIX століття вбачали в образі «Я» чуттєвість, що формується на основі

самовідчуттів суб'єкта та зафіксованих у його пам'яті асоціацій. Ці уявлення базувалися на ідеях асоціативної психології, яка прагнула вивести більшість законів душевного життя з механічних взаємозв'язків (асоціації) у площину неподільних елементів (відчуття та уявлення).

Численні теорії особистості, сформульовані психологами у ХХ столітті, дали змогу виявити нові галузі внутрішнього світу, на які може бути спрямоване пізнання людиною самої себе. Зокрема, у роботах З. Фрейда містяться різноманітні визначення поняття психоаналізу.

У фундаментальних роботах З. Фрейда зустрічаються такі визначення психоаналізу: 1) психоаналіз є складовою частиною психологічної науки та унікальним засобом наукового дослідження, способом дослідження психічних процесів, вченням про психічне несвідоме; 2) психоаналізом можна назвати дослідження, яке визнає факти перенесення та опору, як ґрунтовні положення роботи; 3) психоаналіз – це метод, який дає змогу Я частково пізнати Воно (Я, Воно – складові структури психіки за З. Фрейдом); 4) додатковий засіб дослідження у різноманітних сферах духовного життя людини; 5) психоаналіз, не лише науковий, вільний від шаблонності досліджень напрямок, а й терапевтичний прийом; 6) психоаналіз як один із видів самопізнання; 7) психоаналіз – мистецтво тлумачення хибних дій, сновидінь, симптомів захворювань; 8) психоаналіз – це робота, за допомогою якої у свідомість пацієнта вводяться витіснені з його душевного життя [6]. Отже, діапазон трактувань психоаналізу у З. Фрейда є досить широким. Ці дефініції не лише доповнюються між собою, але й мають певні суперечності, що ускладнює адекватне розуміння психоаналізу в цілому.

Невід'ємною частиною демократичних принципів є переконання у тому, що кожна людина має повністю реалізувати свої потенційні можливості. Сприяючи цьому процесу, психоаналіз не може абсолютно позбавити людей від страхів і страждань, але цей метод психологічної допомоги дає змогу прояснити витoki внутрішніх конфліктів, розширити розуміння чинників ненависті, фобій і образ, слабкостей і вразливих сторін, причиною і наслідком яких є страждання та деструктивні тенденції [1].

К. Хорні висунула ідею конструктивного самоаналізу, який слід здійснювати як епізодично, так і систематично. Як метод терапії епізодичний самоаналіз підходить для ситуаційного неврозу і може приносити задовільні результати при помірних

неврозах. При більш складних неврозах він може послабити напругу чи виявити значення певного розладу. Стійкі результати дають систематичний самоаналіз, який характеризується роботою, що регулярно здійснюється, безперервністю і простежуванням проблем [9].

Практика конструктивного самоаналізу є досить продуктивною та має велике значення насамперед для самої людини, яка відкриває перспективи для власної самореалізації, що передбачає не лише розвиток індивідуальних особливих талантів, а й розвиток потенційних можливостей як сильного та цілісного індивіда, вільного від внутрішніх та зовнішніх примусів.

Першим кроком до розуміння соціальної природи самопізнання було визнання дослідниками того, що поряд з біологічним, фізичним «Я», до усвідомлення якого людина приходить через внутрішню готовність, завдяки розвитку природного самопочуття, «образ Я» включає ще й соціальні компоненти, джерелом яких є взаємодія з іншими людьми.

Найбільш поширеним варіантом вказаної вище моделі є теорія одного із засновників філософії прагматизму та функціоналізму як напряму психології американського вченого У. Джемса. Автор розмежував «пізнане Я», «потік свідомої думки», яке він позначав англійським словом «І» («Я»), та «емпіричне Я», що позначається словом «me» («мене», яке не має в українській мові адекватної граматичної форми для передачі його іменником). «Me» – це загальна сукупність всього, що людина може назвати своїм, включаючи не лише її тіло та психічні ресурси, але й усе, що належить їй – сім'ю, одяг, будинок, репутацію, предків та друзів, творчі досягнення, земельну власність тощо [5].

«Емпіричне Я» У. Джемс відповідно поділяв на три компоненти: «матеріальне Я» – тіло, одяг, власність; «соціальне Я» – те, як визнають конкретну людину оточуючі (кожна людина має стільки різних «соціальних Я», скільки існує окремих груп або угруповань, думка яких для неї важлива); «духовне Я» – сукупність психічних здібностей та нахилів.

Аналітична терапія слідує давнім шляхом, що розвивається вже довгий час. За словами Сократа та з позицій індійської філософії, це шлях до зміни через самопізнання. Новий лише спосіб самопізнання, яким ми зобов'язані генію З. Фрейда. Аналітик допомагає пацієнтові усвідомити всі сили, що діють усередині нього, деструктивні та конструктивні, і перші – перемогти, а

другі – мобілізувати [6]. Хоча руйнівна діяльність деструктивних сил йде одночасно із творчою діяльністю конструктивних.

Отже, соціально-психологічний підхід, з одного боку, дозволив пояснити соціальні витоки формування поглядів на себе, з іншого боку, розширив спектр аналізу пізнаваних людиною у собі показників «Я». У зарубіжній психології самопізнання розуміється більшістю дослідників як процес зростання «Я» людини, її рух до особистісної зрілості. У такий спосіб можна виділити два основних аспекти прояву самопізнання: «зіткнення з Я» та «розкриття Я». У вітчизняній психології самопізнання розглядається як активність людини щодо перетворення себе; як становлення суб'єкта життєдіяльності, суб'єктивної реальності; як породження різноманітних варіантів прояву людиною себе у світі, що постійно змінюється.

Постановка завдання – психологічний аналіз категорії самоаналізу та самопізнання, його особливостей та структури.

Виклад основного матеріалу. Процес самопізнання передбачає рефлексію, самоаналіз, самоспостереження та самооцінку. Самопізнання не є самоціллю, проте слугує способом повноцінного зростання і самостановлення особистості. Довгий час вчені розглядали самопізнання людини у ширшому контексті проблем інстанції «Я», свідомості та самосвідомості. Самопізнання як специфічна пізнавальна діяльність – це сукупність і послідовність дій, у яких досягається мета: людина формує знання себе, образ Я та Я-концепцію.

Самопізнання так само, як самооцінка та самосвідомість, має суттєві відмінності від інтроспекції: 1) процес самопізнання значно складніший і триваліший, ніж звичайні процеси інтроспекції; до самопізнання належать дані самоспостереження, але лише як первинний матеріал, що акумулюється і підлягає обробці; 2) інформацію про себе людина отримує не лише через самоспостереження, а й від зовнішніх джерел – об'єктивних результатів своєї поведінки, відношення до неї інших людей тощо.

Пізнання себе – одне з найскладніших, індивідуальних, та важливих завдань. Багатогранність цього феномену зумовлена багатьма причинами: 1) людина має розвивати свої пізнавальні здібності, накопичити відповідні засоби, а потім уже використовувати їх у процесі самопізнання; 2) повинен накопичитися матеріал для пізнання, тобто людина має кимось стати; до того ж, суб'єкт постійно розвивається, і самопізнання постійно є актуальним для нього; 3) будь-яке отримане зна-

ння вже фактом свого отримання змінює суб'єкта: дізнавшись про себе щось, він стає іншим. Тому процес самопізнання настільки суб'єктивно значущий, як і будь-яке просування до саморозвитку та самовдосконалення [7].

Самопізнання започатковується в ранньому дитинстві, але тоді має специфічні форми та зміст. Спочатку дитина вчиться відокремлювати себе від фізичного світу – вона поки що не знає, що належить до її тіла, а що – ні. Пізніше вона починає усвідомлювати себе вже в іншій ролі, як члена соціальної мікрогрупи. Однак спочатку спостерігається наступне явище: дитина ще важко відокремлює себе від інших, що виражається у загально відомому дитячому егоцентризмі: у свідомості дитини вона сама є центром соціального мікросвіту, а інші люди існують для того, щоб задовольняти її потреби.

У контексті досліджуваної проблеми варто зауважити, що у підлітковому віці починається усвідомлення «духовного Я» – своїх психічних здібностей, моральних якостей, характеру. Цей процес активно стимулюється засвоєнням особливостей культурного досвіду, який виражає узагальнену роботу поколінь у вирішенні духовних та моральних проблем. У підлітковому віці починає формуватися «ідеальне Я» (Над-Я) – усвідомлений особистий ідеал, зіставлення з яким часто викликає незадоволеність собою та прагнення себе змінити. З останнього починається процес самовдосконалення [5].

У процесі самоаналізу індивід стикається зі значними труднощами, які мають і позитивні результати. Так, самоаналіз – це вивчення людиною себе, прагнення пізнати свій внутрішній світ, намагання проникнути у глибини власної психіки. Самоаналіз може бути плідним, якщо він допомагає людині розкрити свої творчі задатки та сили, удосконалитися в моральному аспекті, стати кращою та духовно багатшою особистістю. Таким чином, навіть епізодичний самоаналіз, за своєю суттю сприяє всебічному самопізнанню.

Самооцінка пов'язана із самосвідомістю, що репрезентує останню не лише з боку пізнання людиною самої себе, а й в аспекті певного ставлення до своїх можливостей, якостей, фізичних, духовних сил тощо. З огляду на практичну життєдіяльність, самооцінку можна розглядати як момент реального самовизначення людини через постійне зіставлення своєї особи з усіма своїми можливостями, силами та сприятливими обставинами, з життєвими ситуаціями, вимогами, суспільними нормами життя тощо, що відводить

самооцінці важливу роль у управлінні поведінкою індивіда.

З огляду на сказане вище, самооцінку можна віднести до практичної свідомості, через яку відбувається не просто усвідомлення людиною місця у світі, а започатковується творчо-динамічна самореалізація «Я», засновується алгоритм саморозвитку системи «людина – світ» [7]. Самооцінка, відтак, відіграє важливу роль у самовизначенні людини у світі, з огляду на її можливості.

Самооцінка належить до ядра особистості та є важливим регулятором поведінки індивіда. Від самооцінки залежать взаємини людини з оточуючими, її критичність, ставлення до успіхів та невдач, вимогливість до себе. У такий спосіб вона впливає на ефективність діяльності, подальший розвиток особистості та мотивацію до самопізнання. Як основний критерій оцінювання виступає система особистісних смислів індивіда.

Основні функції, що виконує самооцінка: 1) регуляторна, на основі якої відбувається вирішення проблем особистісного вибору; 2) захисна, що забезпечує незалежність і відносну стабільність особистості. Тобто самооцінка має важливу відмінність від інтроспекції.

Самооцінка тісно пов'язана з рівнем домагань людини – ступенем проблеми, які може вирішити, і цілей, які вона ставить перед собою. Розбіжність між домаганнями і реальними можливостями зумовлює те, що суб'єкт починає неправильно себе оцінювати, внаслідок чого його поведінка стає неадекватною, в результаті виникають емоційні зриви, з'являється підвищена тривожність тощо. Самооцінка зовні виявляється у тому, як людина оцінює можливості та результати діяльності інших (наприклад, занижує їх при підвищеній самооцінці). Значну роль у формуванні самооцінки відіграє сприйняття оточуючими досягнень конкретного індивіда.

У вітчизняній психології продемонстровано вплив самооцінки на пізнавальну діяльність людини (уявлення, сприйняття, вирішення інте-

лектуальних завдань), місце самооцінки у системі відносин міжособистісних, визначено прийоми формування адекватної самооцінки, а за умов її деформації – способи її корекції за допомогою виховних впливів [2].

Саморозвиток відбувається через усвідомлення, оцінювання людиною своїх знань, морального образу та інтересів, ідеалів та мотивів поведінки, загальної оцінки себе як чуттєвої і мислячої істоти, як діяча. Саморозвиток властивий як індивіду, так й суспільству, соціальній групі через розуміння свого становища у системі соціальних відносин, своїх спільних ідеалів та інтересів. Суб'єкт виділяє себе з усього навколишнього світу, визначає своє місце у кругообігу природних та суспільних подій. У такий спосіб саморозвиток тісно пов'язаний з рефлексією, формуючись на певному етапі розвитку особистості під впливом способу життя, який вимагає від людини самоконтролю власних вчинків і дій, прийняття повної відповідальності за них [1].

Висновки. Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що цінність самопізнання полягає не в інсайті як такому, а в інсайті як засобі перегляду, зміни та контролю почуттів, спонукань та установок. Наукове вивчення самопізнання узгоджується з ідеалістичною філософською традицією, відповідно до якої пізнання людиною самої себе є невід'ємним від пізнання станів власної свідомості. Представники природничого напрямку в психології виділили в проблемі «Я» якісно нову предметну сферу: вивчення фізіологічних основ процесу самопізнання. Самопізнання є процесом пізнання людиною себе, своїх потенційних та актуальних властивостей, особистісних, інтелектуальних особливостей, рис характеру, особистісних стосунків з іншими людьми тощо. Цей процес має свої цілі, мотиви, методи, засоби, механізми. Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні взаємозв'язку між мотиваційним аспектом самопізнання та інтелектуальним потенціалом суб'єкта.

Список літератури:

1. Аносова А. В. Самопізнання та самовдосконалення як складові процесу формування комунікативної культури індивіда. *Народна освіта. Роз. Педагогічна наука*. Випуск №2 (26). 2015. С. 1–13.
2. Камінська О. В. Психологічний аналіз проблеми самопізнання особистості. *Психологічний часопис*. №5 (9). 2017. С. 70–78.
3. Основи психології: підручник / заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. 4-те вид., стереотип. Київ : Либідь, 1999. 632 с.
4. Сивохоп Е. М. Самопізнання як динамічний, інтегративний процес Я-концепції особистості / Е. М. Сивохоп, І. І. Маріонда. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Вип. 7. 2015. С. 14–17.

5. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ : КВІЦ, 2020. 274 с.
6. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. П. Тарашука. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. 480 с.
7. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
8. Berkeley G. Principles of Human Knowledge and Three Dialogues. London : Penguin, 1988. 240 p.
9. Horney K. Self-Analysis. New York : W. W. Norton&Company, 1968. 288 p.

Momot M.A. Psychological factors of the subject's constructive self-analysis

The article analyzes the category of self-knowledge through the prism of basic psychological, philosophical and social concepts that study personality. A review of the scientific literature devoted to the problem of self-knowledge was carried out, and self-knowledge was characterized as an acmeological phenomenon and process. The content of the article indicates the relationship of self-knowledge with such concepts as self-analysis, self-evaluation, consciousness, reflection, etc. The significance of the phenomenon of self-knowledge in the process of personality formation and development is characterized. The specific features, structure and factors of self-knowledge are described. Significant similarities and differences in theoretical and methodological approaches to the problem of self-knowledge in different historical periods and from the viewpoints of different psychological schools are highlighted. Different approaches to defining the phenomenon of self-knowledge, its structuring and impact on personality development are given. As a result of the analysis, specific features of the phenomenon of self-knowledge were revealed, which characterize it as an acmeological process (integrability and focus on the development and self-improvement of a person in personal and professional aspects). The article reveals the main concepts, mechanisms, factors, structure and psychological content of self-knowledge and self-development, analyzes the conditions of their formation, their importance in human life. The main provisions of the most influential Eastern theories of personality are analyzed, as well as the formation of ideas about self-knowledge, self-development, and self-improvement in the Western tradition. It was found that self-knowledge is an integral part of the subject's development process in personal and professional terms, as it determines such mechanisms as reflection, self-education and self-improvement. The relationship between self-knowledge and the concept of constructive psychoanalysis is characterized. A theoretical analysis of the content of studies of the self-concept of foreign and domestic specialists was carried out, and the peculiarities of its formation and development in the context of self-knowledge of the individual were revealed. The concept of self-esteem and its levels are presented and revealed. Self-esteem is considered as a form of manifestation of self-awareness and its importance in the process of self-improvement of the individual.

Key words: self-knowledge, self-concept, introspection, self-development, reflection, self-evaluation.

Слуца І.Є.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

КОНЦЕПТ БІОХАКІНГУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Сучасні вчені в сфері психологічних та нейрологічних наук, психології здоров'я, медичної психології, нейронаук активно займаються запровадженням та розробкою новітніх методів, методик та технологій, спрямованих на пошук способів оптимізації здоров'я, підвищенні ефективності діяльності та продовження тривалості життя людини. В оглядовій статті систематизовано та класифіковано підходи до поняття та практики біохакингу. Зокрема, проаналізовано такі аспекти біохакингу: соціальний, психологічний, технологічний та медичний. В соціальному вимірі біохакингу виявлено мережевий характер на засадах рівної участі, доступність непрофесіоналів до отримання та створення знань в формі залучення широкої громадськості в формі суспільного руху. В психологічному вимірі біохакингу досліджено явище «рівний рівному», в якому «експерт з досвіду» є важливим елементом поліпшення психологічного здоров'я. Біохакинг є механізмом спонування людини до самопокращення свого ментального здоров'я та поведінкових моделей, сприяє поширенню психологічного знання. Технологічний вимір біохакингу є необхідною умовою його існування в сучасності, оскільки дієвість біохакингу пов'язана з мережевими комунікаціями, використанням персональних комп'ютерів, мобільних застосунків та трекінгових пристроїв. У медичному вимірі біохакингу вивчено, що він є одним з важливих засобів вдосконалення, дослідження та перетворення розуму та тіла як в зовнішніх проявах, так і активізації внутрішніх ресурсів.

З'ясовано, що біохакинг виступає перспективним напрямком самопомоги та, ширше «турботи про себе» в контексті соціально-психологічних, технологічних та медичних тенденцій XXI століття. Основні принципи і ідеї біохакингу щодо самопомоги, самодіагностування, селфтрекінгу та турботи до себе відповідають пріоритетам Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я щодо надання громадам можливості керувати своїм здоров'ям і благополуччям, зміцнювати національні інституції з ефективним використанням внутрішніх ресурсів для сприяння досягненню Всеохоплюючого доступу до послуг охорони здоров'я (УНС).

Ключові слова: біохакинг, «зроби сам», громадянська наука, самопомога, самодіагностика.

Постановка проблеми. Інформаційні технології призвели до поширення біомедичних і психологічних знань за межі експертної сфери в публічну. Ця популяризація розширила знання непрофесійного населення, а також їхнє бажання брати участь у діалозі та процесах прийняття рішень щодо засобів психологічної підтримки. Групи, що потребують психологічної підтримки, почали активно долучатись не лише до дискусії навколо психологічних методик, а й до самої практики (наприклад, «підтримка на рівних»).

Починаючи з XXI ст., ми спостерігаємо дедалі більший підйом комерційних і приватних ініціатив в сфері біології, психології та медицини «зроби сам» (англ. DIY – Do-it-yourself), які мають на меті зробити знання про себе в рамках психологічного дискурсу відкритими (Open science) [2, с. 23].

«Наукова грамотність дає змогу кожному, хто нею володіє, активно сприяти збереженню власному здоров'я, якості їжі, води та повітря, взаємодії зі своїм тілом і складним світом навколо» [7].

Черпаючи натхнення в концепті DIY, в світі почали з'являтися громадські робочі місця, психологічні клініки та лабораторії. Ці локації дозволяють експертам і зацікавленим непрофесіоналам експериментувати з доступними знаннями психологічної теорії і практиками, переживати їх на собі, а також створювати нові, що породжує поняття «експерти з досвіду» («experts by experience»).

Такі експерименти можуть варіюватися від створення нових і доступних психологічних інструментів та технологій, перевірених установленими методами тестування не-експертами, до самоаналізу, самодіагностики та самотерапії без спроб зробити експеримент відтворюваним

[6, с. 33–37]. Подібні тенденції можна спостерігати в різних психологічних підходах, що залучають самотестування за психологічними методиками, психологічну самодопомогу (self-care), вивчення матеріалів self-help, бодіхакінг (body hacking) та самоконтроль (self-tracking) як важливі елементи терапії.

Розташовані на перехресті між біологією, медициною та психологією, ініціативи «зроби сам» є предметом цього дослідження як у вигляді практик, так і через їхнє теоретичне осмислення. Різноманітність практик, які вважаються формами біохакінгу, або біології «зроби сам» (DIY biology), ускладнює визначення точного змісту, особливо тому, що обидва терміни часто використовуються як синоніми. Подібним чином академічні дослідження біохакінгу рідко закінчуються чітким визначенням, що саме розуміється під його змістом. Виникнення біохакінгу в психологічному контексті вказує на те, що соціальні групи потребують персоналізованої розуміючої психологічної допомоги як альтернативу узагальненим офіційним рекомендаціям.

Впровадження біохакінгу актуалізує співпрацю між психологічною спільнотою та клієнтом в контексті сучасних пріоритетів Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я щодо надання людям і громадам можливості керувати своїм здоров'ям і благополуччям, зміцнювати національні інституції з ефективним використанням внутрішніх ресурсів для охорони здоров'я, покращувати первинну медичну допомогу та сприяти досягненню Всеохоплюючого доступу до послуг охорони здоров'я (УНС) [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Впродовж останнього століття ми спостерігаємо активне залучення до терапевтичних практик основних психологічних напрямів біохакінгу у вигляді технікалізованої самодіагностики, керованої самодопомоги на засадах рівної участі. Крім того, з початком інформаційної революції такі рухи набули мережево-дослідницької форми, коли люди експериментували та шукали відповіді на свої специфічні питання щодо способів оптимізації здоров'я, діяльності та довголіття. Цим питанням присвячені роботи наступних авторів, які користуються значним науковим авторитетом та працюють в міждисциплінарних студіях на стиці психології, соціології, культурних досліджень та медицини: М. Греве-Зальфельд, П. Шиллер, Дж. Левін, Петерсон, Ф. Шапіро, А. Ірвінг та Р. Бонні, Б. Рігель, А. Кляйн, Г. Ріш, С. Насіменто та Ч. Поттер.

Аналіз даної літератури продемонстрував, що важливу роль серед соціальних рухів відіграє біохакінг, в якому превалує дослідження психологічних процесів і явищ задля впровадження ширшої різноманітності терапевтичних практик, розширення можливості вибору з-поміж них. Фактор багатоманітності служить відкритості психологічних практик, необхідних для зміни поведінки людей при широкому полі вибору задля забезпечення психологічного благополуччя соціальних груп, що потребують самодопомоги в розумінні самопокращення (self-enhancement). Це мобілізує колективні дії держави, громадянського суспільства, професійної спільноти та соціальних груп з метою досягнення змін в сфері соціально-психологічної опіки. Біохакінг спрямований на демократизацію та підвищення ефективності психологічної допомоги, розширення засобів її запровадження.

Формулювання цілей дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні концептуальних підходів до поняття біохакінгу в контексті соціально-психологічної теорії та практики.

Об'єктом дослідження є поняття біохакінгу в соціально-психологічному контексті.

Предметом дослідження виступають психологічні моделі та практики, що застосовуються в біохакінгу як засобу самопокращення особистості.

Завдання дослідження: розкрити зміст поняття біохакінгу; запропонувати робоче поняття біохакінгу; продемонструвати практичну застосовність експериментальних розробок в рамках самопокращення особистості.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи становить теоретичний аналіз наукових джерел та напрацювань громадянських дослідників; Систематизація та класифікація експериментальних досліджень в сфері самопокращення особистості; Історичний метод в дослідженні еволюції становлення поняття та руху біохакінгу.

Виклад основного матеріалу. Як показує сучасна література, що присвячена аналізу біохакінгу, це поняття знаходиться в «zeitgeist»: це не тільки прийнятий і очікуваний спосіб життя та тренд, але й більш абстрактне поняття, яке виражає нагальні потреби часу та місця, яке значною мірою залежить від культурного менталітету та соціального клімату. Біохакінг – демократичний варіант сучасного догляду за собою [3, с. 117]. Таким чином, не дивно, що біохакінг має значний вплив на формування популярного психологічного та медичного порядку денного, а також

є активним учасником психологічних дебатів та проблем сьогодення.

В основі нашого дослідження покладено чітке розуміння того, як знання про самопоміжу подорожує публічною сферою: виникнувши в лабораторії, клініці, в умовах домашнього експерименту або на пережитому життєвому досвіді, воно потрапляє в популярний психологічний дискурс, де знання включене у комунікацію, що породжує індивідуальну та колективну поведінку людей. Бажання брати участь у формуванні психологічних практик поєднується із загальною тенденцією до Do-it-yourself, яка вже присутня в суспільній свідомості. Do-it-yourself психологію ми розглядаємо як залежну від існуючих психологічних нарративів благополуччя, а також культу досконалості, які, у свою чергу, живляться та підтримуються основними цінностями сучасності. Репрезентовані у літературній, рекламній, відео- та кіно- формі психологічні практики біохакингу та self-help легітимують свої основні засади, тим самим сприяючи формуванню нового уявлення про життя, що характеризується самонаправленим втручанням у тіло та розум (mind) з метою оцінки і підвищення їхньої продуктивності у взаємодії.

Спрямованість на самовдосконалення глибоко вкорінена в сучасній культурі та набуває все більшого поширення завдяки стрімкому розвитку медицини, психології та біотехнологій – тепер це виходить за рамки трансформації інтелектуальних та фізичних здібностей через працю, зовнішнє втручання чи зміни тіла до розвитку та оптимізації можливостей як розуму, так і тіла. Стрімкий розвиток підходів психологічної науки у другій половині ХХ-го та перших десятиліттях ХХІ-го століття створили нові методи діагностування, догляду та контролю за тілом і тим самим посилили дебати про те, як поліпшити психологічний стан людини, а внаслідок цього її фізичне самопочуття, здоров'я та довголіття. Тіло та розум сьогодні більше не розглядається фрагментовано та дискретно, як звичайний набір частин механізму, а як цілісність.

Цей холистичний підхід до трансформування розуму та тіла людини включає в себе не тільки зовнішню форму, але також передбачає систему знань, яка породжує DIY. Хоча впродовж тривалого часу тіло та розум сприймалися як біологічна даність, останнім часом їх стали розглядати як такі, що підлягають самовдосконаленню, виходу за межі біології. Таким чином твориться новий спосіб життя завдяки самодіяльності, яку можна

формуванню відповідно до цілей, які ставить перед собою особистість. Люди можуть і навіть очікують, що вони формуватимуть своє тіло та розум відповідно до своїх уподобань, починаючи від свідомості, до тілесної форми, від біологічно активних продуктів до нейроімплантів. Тіло і розум стає середовищем для вираження себе.

Зароджуючись в середовищі природничих наук в 1980-х роках та в зв'язку з розвитком комп'ютерних технологій, що надавали все більшій кількості користувачів доступ до користування ними, теорія та практика біохакингу швидко потрапили в поле соціально-поведінкових та нейро- наук. Разом з тим, в 1960-х роках набуває популярності літературний жанр самопокращення, що відіграє значну роль в прийнятті широкою публікою психологічної мови та термінології опису емоційних та поведінкових станів. В 1990-х роках А. Ірвінг та Р. Бонні формують концепт громадянської науки (citizen science), основною відмінністю якої від офіційної науки є відкритість в розумінні рівного доступу до даних та залученості не-професіоналів [8. с. 10].

Феномен громадянської науки постає як змога ентузіастів бути долученими до експериментальної діяльності під керівництвом клініки, університету або іншої авторитетної інституції, проте вже з початку 2010-х років помітне розгалуження типів громадянської науки: на таку, що є долученою до дослідницьких установ та на ту, що використовує принципи концепту «зроби сам» [6, с. 8].

Покращення ментального здоров'я є основною ціллю застосування нейрохакингу (neurohacking). Під ментальним здоров'ям розуміються властивості запам'ятовування, проявів тривожності, надмірної агресивності, відчуття втоми, схильності до депресії. Можливість підвищення працездатності та якості самопочуття людини мотивує непрофесійну спільноту з залученням експертів та високотехнологічного обладнання проводити дослідження впливу психоактивних речовин, медитативних практик, практик усвідомленості (mindfulness). У рамках громадянської науки мережевого суспільства розвиваються мобільні додатки та вправи, які можуть застосовуватись користувачами, щоб залучитися до самооцінки свого здоров'я, побачити взаємозв'язок між настроєм і когнітивними можливостями та збирати дані для досліджень. Наприклад, PSYT Hungry Mind Lab створила Moo-Q, безкоштовну програму для смартфонів, яка допомагає людям визначити, як настроїв впливає на роботу мозку, когнітивні

показники та моделі поведінки протягом дня [8, с. 32].

Позитивні емоції покращують наші когнітивні здібності, тоді як негативні емоції суттєво їх знижують і можуть призвести до тяжких незворотних захворювань. Крім того, поганий настрій підвищує ймовірність порушення здорового способу життя, включаючи переїдання, куріння, вживання алкоголю та малорухливий спосіб життя, що також може вплинути на когнітивні функції та здоров'я мозку.

Розв'язування складних головоломок у різних станах настрою науково доводить зв'язок між емоціями та пізнанням. Таким чином, відеоігри, такі як *Borderlands 3* або *Quantum Shooter*, надають науковцям значні обсяги експериментальних даних [5, с. 2].

Існує зв'язок між хронічними фізичними та психічними захворюваннями. Психіатричні захворювання, такі як сильна депресія та шизофренія, збільшують функціональні порушення та підвищують ризик несприятливих наслідків у тих, хто має хронічні фізичні захворювання [1, с. 3]. Самопомога є важливим для людей з психічними захворюваннями, і навпаки, є вагомим підставою очікувати, що психіатричні супутні захворювання можуть мати глибокий вплив на самопомогу в практиці біохакингу. Теорія самопомоги при хронічних захворюваннях не визначає, як застосовувати цю теорію до осіб із ментальними захворюваннями. Більшість проведених досліджень були обмежені невеликою кількістю супутніх ментальних і фізичних захворювань. Наприклад, були проведені дослідження впливу депресії та тривожних розладів на контроль глікемії при цукровому діабеті та впливу посттравматичного стресового розладу на погодження лікування. [8, с. 7] Існує також значна кількість літератури щодо самостійного контролю артеріального тиску, контролю глікемії та дотримання схем самостійного лікування діабету в осіб з тяжкими ментальними захворюваннями [4, с. 4].

Висновки. Отже, нами сформалювані висновки, що відповідають поставленій меті та завданням нашої роботи. Розкрито зміст поняття, згідно якого біохакинг – це система технікалізованої самодіагностики, керованої самопомоги на засадах рівної участі. Цей підхід до трансформу-

вання розуму та тіла людини включає в себе не тільки практичні напрацювання, але також передбачає систему знань, яка породжує нове бачення людини себе та оточуючого світу. Хоча впродовж тривалого часу тіло та розум сприймалися як біологічна даність, завдяки біохакингу вони стали розглядатися як такі, що підлягають самовдосконаленню. Таким чином, ми можемо ствержувати, що на наших очах твориться якісно новий спосіб життя завдяки самодіяльності, яку можна формувати відповідно до цілей, які ставить перед собою особистість.

Технікалізована самодіагностика в біохакингу виступає засобом отримання знань про стан ментального здоров'я, рівень розвиненості когнітивних функцій та емоційного стану, що впливає на фізичні функції людини, завдяки поширенню мобільних пристроїв, персональних комп'ютерів, фітнес-браслетів та мережі.

Експериментальна база біохакингу може варіюватися від створення нових і доступних психологічних інструментів та технологій, перевірених усталеними методами тестування не-експертами, до самоаналізу, технікалізованої самодіагностики, керованої та некерованої самотерапії [6, с. 14]. Інновації біохакингу можна спостерігати в різноманітних психологічних підходах, що залучають самотестування за психологічними методиками, психологічну самопомогу, бодіхакинг та самоконтроль як важливі елементи терапії.

Згідно метааналізу досліджень широкого спектру ментальних розладів за поділом на два типи самопомоги, ефективність некерованої самопомоги не демонструє значимих відмінностей від такої, що керується експертом того чи іншого психологічного підходу. Існує відмінність в результативності терапії віч-на-віч та будь-якого типу самотерапії, проте обидва типи самотерапії є ефективнішими, ніж відсутність терапії [10, с. 15]. Модель біохакингу покращення доступу людей до психологічної терапії надає можливість людині здійснювати керовану та некеровану самопомогу в рамках відповідального самолікування.

Теорія і практика біохакингу на сьогоднішній день зробила важливий внесок у психологічну науку, але потребує свого подальшого аналізу та практичних розробок.

Список літератури:

1. Druss B. et al. Impairment in role functioning in mental and chronic medical disorders in the United States: results from the National Comorbidity Survey Replication. *Molecular psychiatry*, 2009. 728–737 p.
2. Grewe-Salfeld M. *Biohacking, Bodies and Do-It-Yourself: The Cultural Politics of Hacking Life Itself*. transcript Verlag, 2021. 314 p.

3. Klein A. Contribution à l'histoire du «patient» contemporain. L'autonomie en santé: du self-care au biohacking. *Médecine et santé*, 2012. 115–128 p.
4. McBain H. et al. Self management interventions for type 2 diabetes in adult people with severe mental illness. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 2016. 74 p.
5. Miller J. et al. A Survey of Citizen Science Gaming Experiences. *Citizen Science: Theory and Practice*, 2022. 7 p.
6. Nascimento S., Pereira G., and Ghezzi A. From citizen science to do it yourself science. Italy: Joint Research Centre, European Commission, 2014. 71 p.
7. Patterson M. A Biopunk Manifesto. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Thn7d7-jywU>.
8. Riegel B. et al. Self-care research: where are we now? Where are we going? *International journal of nursing studies*, 2021. 116 p.
9. Riesch H. & Potter C. Citizen science as seen by scientists: Methodological, epistemological and ethical dimensions. *Public Understanding of Science*, 2013. 107–120 p.
10. Shafran R., Bennett S. et al. Practitioner review: Unguided and guided self-help interventions for common mental health disorders in children and adolescents: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 2019. 828–847 p.
11. Universal health coverage (UHC). URL: [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/universal-health-coverage-\(uhc\)](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/universal-health-coverage-(uhc)).

Sluta I.Ye. THE CONCEPT OF BIOHACKING: SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONTEXT

Modern scientists in the field of psychological and neurological sciences, health psychology, medical psychology, and neurosciences are actively engaged in the introduction and development of the latest methods, techniques, and technologies aimed at finding ways to optimize health, increase the efficiency of activities, and extend human life. The review article systematizes and classifies approaches to the concept and practice of biohacking. In particular, the following aspects of biohacking were analyzed: social, psychological, technological and medical. In the social dimension of biohacking, the network nature on the basis of equal participation, the accessibility of non-professionals to obtain and create knowledge in the form of involving the general public in the form of a social movement was revealed. In the psychological dimension of biohacking, the "peer-to-peer" phenomenon is explored, in which the "expert from experience" is an important element of improving psychological health. Biohacking is a mechanism of encouraging a person to self-improve their mental health and behavioral patterns, promotes the spread of psychological knowledge. The technological dimension of biohacking is a necessary condition for its existence in modern times, since the effectiveness of biohacking is related to network communications, the use of personal computers, mobile applications and tracking devices. In the medical dimension of biohacking, it has been studied that it is one of the important means of improvement, research and transformation of the mind and body both in external manifestations and activation of internal resources.

It was found that biohacking is a promising direction of self-help and, more broadly, "self-care" in the context of socio-psychological, technological and medical trends of the 21st century. The basic principles and ideas of biohacking regarding self-help, self-diagnosis, self-tracking and self-care are in line with the priorities of the World Health Organization to empower communities to manage their own health and well-being, to strengthen national institutions with the effective use of domestic resources to promote the achievement of Inclusive access to services health care (UHC).

Key words: biohacking, "do it yourself", citizen science, self-help, self-diagnosis.

Hasanova M.F.

Azerbaijan University of Languages

PERCEPTION OF INFORMATION TRANSMITTED THROUGH MEANS OF COMMUNICATION TECHNOLOGIES BY THE COMPONENT ELEMENTS

The perception of information transmitted by communication technologies is associated with the peculiarities of the development of the emotional-volitional state of a person. The content of information, the abilities and social development of the person perceiving it are an important factors in the composition and development of this process. The perception of information transmitted by communicative means is also influenced by the interaction of signs, symbols, letters, sounds, colors, shapes, text and images that make up the information, and the human psyche. For example, the perception of a visible image begins with its lighting and depends on the mood, the physiological state of the person perceiving that information. In general, many factors are involved in this process. Depending on the influence of these factors, the same image is perceived differently by different people. In addition, the factors formed differences include the particular structure of the subject, the motivation of activity and the social environment. In the same way, the quality of information has an important impact on all of these. The main regularities of the relationship between the sender and recipient of information and the mechanism of "stimulus-reaction" between people are in the framework of the relationship theory. The methods of this theory are also used in research on the perception of information in psychology. It is shown that sensory effects of information come to the fore when it is perceived. These influences a system of signs, colors, shapes, sound, movements. Each of their physical nature affects the perception of information. The process of understanding itself is an important aspect of this perception. In general, the learning process of information is in accordance with the laws of perception of speech and virtual figures. The more mental factors are taken into account in full in the preparation of information, the more effective the comprehension process will be.

Key words: *perception, information, communication, relationship theory, text, shape, model.*

Introduction to the problem. It is known that until the formation of men as homo-sapiens, they were a being consisting only of elements created by nature. Later, man himself began to create objects of the social environment. Today, when an ancient work of art is estimated, it is considered as a primitive model created during the cultural and spiritual development of man. However, everything created by man has its own meaning. The social environment affects both the senses and the subconscious. There are many symbolic systems defined the relationship between them. Unfortunately, it is difficult to say how well these systems "work", because modern science has just entered into a critical study of symbolic and pictorial languages [8, p. 65].

Visual images received by a social individual with ordinary perceptual abilities lead to less use of elements of perceived information. If there are representatives of different ethnic groups in the audience, then many elements are perceived as carriers of a universal culture. In this case, information expressing national

elements is just distraction of attention. On the contrary, if the ethnicity of the audience is the same, then the perception of characteristics of symbols, images, signs and sound of the national culture becomes easier. Some communicators prefer succeeding in mass perception and adapt the information they produce to it, placing only images of mid-level content in their presentations to ensure that the audience understands the information being conveyed. In this case, there is no analogical reflection of the stereotypical image of the society, on the contrary, a new symbolic art is established.

The currency rate of the problem. Each text alternates events, situations, thoughts, feelings, judgments, human values, generally, real life. How to perceive them has always raised many questions in psychology.

When the text is perceived, the fragments placed in it substitute each other, line up consecutively and finally, form a complete presentation in the human mind, and the subject analyzes the meaning of the text

on the basis of apperception (purposeful perception), perceiving semantic clarifications, a system of signs (phonological, lexical, intonation-expressive, pauses, etc.), which the author wants to express. Some argue that the process of transferring the essence of a text means its transformation into another form. Structures similar to the processes associated with the emergence of a mental conclusion, as well as the final emotional evaluation of any event are involved here [4; 7; 9].

Researchers states that the ability of the subject to focus on personal qualities when understanding texts is also great. In this case, a certain emotional state is formed in the subject. Subjects put forward a number of assumptions about the schemes affected them in the process of comprehension of the text, and there are three main factors to characterize the process [10]:

- 1) value-semantic sphere;
- 2) needs and abilities;
- 3) emotional and sensory impact and available information base.

Understanding the meaning of the text and the learning of information are influenced by the experience of the reader and the reading conditions. Subjective experience refers to the psychofunctional aspects of the personality structure, various psycholinguistic aspects, features of the text and etc. At the same time, the relationship between the source of information and the attitude of the subject through that, the time and place of the process, the role and influence of movement factors is also great [5].

Visual information is most often reflected in the form of analogues. Digital coding is conducted by determining certain combinations of the existed and non-existent signals of a certain sign. These combinations create meanings and descriptions matching the content. In this case, the signals transmitted during the reflection of the form are recorded in memory with a familiar form. Its proximity to the original is one of the important terms for the perception of the image by the person [6]. It is known that the main types of communication are intercultural, interpersonal and organizational.

These all are the information transmitted to students by university teachers by reports, lectures, seminars. The teacher developing in this area, expanding the horizons of communication, gets opportunities to achieve their goals. They express their ideas more easily with the help of communicative tools such as audio and video facts, evidence, synopses, discussions, comments and the accompanying speech culture. Persuasive communicative relationship contributes to the formation of a certain attitude to the issue under

discussion. It arouses interest among students, gives motivation, activates the emotional field [8; 11]. The main attention is paid to the students' attitude, their emotional culture and individual motivation.

In the process of understanding, as well as in perception, there is a connection between an event and existence. The phenomenon reflects the surrounding objects, their forms and features in one form or another. PN Barkhaev explains this connection as follows: being-event-perception [4, 13].

Goal and tasks. The purpose of this study is to consider the possibilities of perceiving information through the means of communication technologies. We are talking about the psychological opportunities associated with the education of young people both in high school and at the university. In modern conditions of development of information and communication technologies, the possibilities of their application are expanding to improve the quality of assimilation of information in the preparation of future specialists.

As a method, we considered the approaches of many researchers associated with the analysis of the role of communication technologies in the learning process.

Main part. Researchers have a model of communication presented in three dimensions: space, movement, time. In this case, the stimuli affecting the perception receptors, and the degree of sensitivity to them, the ability to understand them are of particular importance.

Studies have shown that sensations change more slowly than the strength of the stimulus. In this case, in order to achieve some intensification of sensation, it is necessary to further increase the strength of the stimulus. But here, first of all, there must be a sense of proportion [12].

ICT technologies can increase the productivity of the educational process. At the same time, modern information technologies should be applied by taking into account the psychological characteristics of receiving information in the study process [9].

There are several ways to use computer technologies: a system of visual decription of a person (where vision analyzers are involved); audio presentation system for obtaining information (the ability to hear information); kinesthetic perception system based on emotions. With the active involvement of each person in the study process, the amount of memorization increases to 75%, the level of skill and ability of students will increase due to the priority of the informational approach to study. "The study shows that the student's perception of multimedia e-learning helps to increase the student's

performance. The result has shown that students have demonstrated better learning performance through e-learning" [7].

In the process of creating a visual image, it constantly transforms and changes. At this time, the possibilities on objective perception of a person become clear. An important issue that should be paid attention is the exclusion of visual illusions in the audience during information transmitting [14].

It is also known that the spatial category in visual images is also reflected in the temporal characteristics. Elements of the past, present and future are involved simultaneously with the images in the mind for a few moments. These characteristics of visual images, on the one hand, perceive the surrounding world as stable, and on the other hand, create the possibility of transforming current, past and possible events into what is happening [15]. This characteristic reflects the manifestation of reality in all its diversity, both visible and hidden connections, as an objective and subjective phenomenon through visual images.

The use of original visual materials at lectures and seminars allows students to learn the features of the taught subject deeply and compare it with their previous knowledge. An important role here is played by illustrative visualization – drawings, photos, cartoons, diagrams, collages, slides and etc.

The space-time composition of the visual image is formed as a result of the material movements of the subject. However, the process of image formation conclusions with the modeling of forming the image along with its material content, properties and the surrounding space of which it is located [12]. In the process of establishing a visual image, it is constantly changing, transforming and moving. Thus the feature becomes clear, unfinished parts are completed.

Preference should be given to pure primary colors rather than mixed colors in order to attract attention. Light, pure colors draw attention faster. Information can be given in the following order to take attention: orange, red, yellow, green, blue, purple. In natural light, warm colors (yellow, orange, red) have a more expressive effect than cold colors (green, blue, purple) [12]. Color has optically increasing or decreasing properties: light shades visually increase an object, and dark shades decrease it. This feature is related to the brightness of the color. Yellow is always the brightest, followed by white, red, green, blue, and black.

Another basic type of visual perception is perception of form. Research in this field has made it clear that cells contain a number of visual elements. If one of them follows the horizontal lines, the other

may not. On the contrary, it perceives vertical lines better. Such cells are called sign detectors. Moreover, they can perceive, for example, only a rectangle from a complex structure of visual shapes. Thus, the perceptive system gathers signs together by following their features. Then it adds these collected features to possible objects. If the process is successful, then the authentication is complete. A person trying to recognize an object first prepares a set of perceptual assumptions, expectations and thoughts. Increases the efficiency of the recognition process [9]. Restricts the search for a solution. Instead, a set of expectations and thoughts is distributed in the actual state of objects.

Similar complexities are inherent in the process of motion perception. A moving object can be seen by the visual perception. Because the object is projected in motion. However, movement is not always perceived separately. In the study of the psychology of perception, it was determined that, for example, the a rapidly rotating motion is perceived as a whole. The reason for this is the time limit between movements. Lack of time does not allow them to be perceived separately in the eye analyzer. As a result, the rotation movement is perceived as a whole. This perception of movement is the "stroboscopic effect" in psychology [7, p. 163].

Another sensory effect perceived is sound. Sound waves surround a person constantly. It is impossible to get rid of it. If it is possible to hide from light waves in a house or under a tree, sound waves pass through the thickest walls, even layers of water. "It means the filtering power of sound. They are expanded by concentric waves in the form of a spherical balloon, and after the first impulse of the sound source, they gradually fade away if the wave energy is depleted. Otherwise, the human ear would not be able to withstand such a strained wave network" [13].

Sound signals arrive later than the object is noticed. However, it is difficult to separate and differentiate the audio and visual channels when analyzing the image, as well as the audio signal of the object. Their meanings are combined in the process of human perception. Therefore, audio and visual images provided by information technologies should serve the same content and complete each other [10].

It is also known from physics that sound quanta are collected from height, continuous and dynamic elements. These three concepts form a unity with each other: if there is no height, its continuation and dynamics are meaningless. On the other hand, dynamics and continuity must belong to something. This unity is only undermined by sounds that do not affect the human hearing or that are beyond the range

of person's hearing. This probably shows the wisdom of nature, because if these sounds are not heard, they are capable of creating terrible shocks and nervous tension. On the other hand, the healing properties of ultra waves are well known. What said about the voice gives reason to conclude that the voice quality of both the teachers and the technological tool used by them must be taken into account in the process of transmitting information.

Another important issue is the semantic perception of images. R.M. Aliguliyev and Y.M. Jafarov explain the issues of understanding the semantics of words especially in the virtual space, by the fact that the sound complex of a word in real life creates its own meaning – content significance in human thinking, and a person finds the source of meaning (denotation) of the necessary object, by own. In the virtual world, the denotation of the word is virtual. Here, a person searches not for the denotation of the word, but for information such as text, graphics, audio, video reflecting its meaning in more detail, guided by the entered keyword. One of the comprehensive definitions related to the meaning of the word is: "The meaning of the word (significant meaning, significance) is the highest stage of the reflection of reality in the human mind together with the conceptual stage. The meaning of the word reflects the general and important features of the subject, perceived in the social practice. The meaning of the word strives to be understood as the last level of understanding" [2, p. 34]. They value virtual space as a new semantic environment for synonyms. Here, synonyms have two aspects of word meaning: 1) main meaning in the language; 2) the specific meaning in context.

Despite the researches done in these areas, synonyms in the virtual environment are currently characterized by a number of difficulties arised during obtaining the information from information retrieval systems. From this point of view, R.M. Aliguliyev and Y.M. Jafarov also explain the difficulties on the comprehension of the semantics of key words clarified the essence of information.

1. Synonyms can be a word, a phrase, a sentence, a specific meaning group of a sentence, or even a whole text since they are revealed in a more contextual sense in the virtual space. Therefore, to search for any information in the search engine, it is necessary to enter all possible synonymous contexts related to it.

2. It is also a common case that words in completely different meanings in the language acquire synonymous meanings in the virtual language environment.

3. The development of the Internet has led to the emergence of a large number of synonyms, which

has a great impact on the difficulties observed with synonyms in the virtual environment [2, p. 37].

As it can be seen, the organization of perception as a process consists of working on information created sensory information about external objects and events. The process of perception has several features: completeness in perception; meaningfulness in perception; selectivity in perception; personal expectations. People differ in what information they exchange, what roles they play, what goals they pursue and etc. Since every person living in the society has their own thoughts, outlook, life rules and expectations, it is not easy to meet someone whose ideas coincide with yours. It would be easier for you if you lived among animals. All animals are the same, they are all driven by instincts. But when you live among people, you'll have to deal with rapidly changing moods, opinions not matching with yours, violence to overcome and protection from it, and differences in language understanding. All people can speak the same language, but the words spoken by everyone, the meanings of the thoughts are not always understood by his interlocutor as they are in their essence.

The result is that even the simplest processes in the science of psychology still keep their secrets hidden from science. No matter how simple our approach is to the process of perception, there is a need to clarify how it occurs. Therefore, for example, how to perceive text and images attracts attention as an actual issue. Cognitive processes take place under the influence of feelings and emotions, and are accompanied by them, and this process is influenced by a number of structures of personality, that is why, the process of perception takes on a new essence in every social structure and historical situation. Therefore, it is believed that there is a need to study the perception of images by students in modern education.

In fact, based on the opinions of the point of view of researchers, "the history of communication did not consist only of the development of means of information transfer, it is also related to the history of information transmission through communication channels and material messages like letters encoded in material, symbolic and form. It is also considered as the development of a historical form of communication and culture, and humans as "communicators": primitive people's pre-hunting dances, unique individual declarations of love, rules of engagement between business partners, hiring journalists and organizing a press conference with the head of state can be some of the examples related to that" [6, p. 7].

Researchers believe, that explains about the choice of life strategy "Information and communication technologies (ICTs) evolve rapidly, and employees perceive ICTs as both resources and demands. Based on the job-demands-resources model, we develop an ICT demands-resources model to analyze how employees' perceptions of ICTs impact burnout, work-family balance and job satisfaction" [6, p. 8].

As in all areas of social life, the computerization of learning and perception puts new demands on studying theories. Thus, the first issue in learning is related to the relevant perception of the subject. There are general principles in this process. These principles are expected in the learning of new material in each studying activity. In particular, creative aspects of cognitive processes in educational activity work with these principles. The specified characteristics of mental activity require the actualization of the necessary knowledge in the learning process. The new educational conditions should be aimed at solving these difficulties. It is necessary to create a development environment for these conditions. A.A. Alizade's conclusion is that the product of perception is an image. "At the end of the 20th century, the image category began to be systematically investigated in a theoretical-historical context. An image is a subjective view of the world. This important image includes the subjects themselves, other people, spatial

and temporal characteristics of events. There were even traditions of limiting the image to perceptive processes. According to modern psychological concepts, the image manifests itself as both a sensory (feeling) and a mental image [1, p. 8].

Conclusion. The lack of an informational approach to educational activity is experienced in the determination of the tasks that students set for themselves in the educational activity. In the information approach, it is important to define tasks during work on it. Predetermination of the teaching task appears as a function of objective and subjective factors. The last mentioned task covers the learners' knowledge levels, learning abilities and thinking, students and teachers, and involves not only learning but also the ability to be a role model for other learners.

Visual perception does not exist in isolation from other components contributed to the perception of the world. In fact, a person's attitude to information is established in the context of energy-information relations. The role of mental energy in the creation of energy-information relations is great. Productivity of human activity and its results is related to mental energy. When there is a match between information and a people's energy field, they are interested in activities not only at the level of internal processes, but also at the level of the social structure of the personality (interest, goal, orientation, etc.).

Bibliography:

1. Əlizadə, Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı: ADPU -nün mətbəəsi, 2006. 345 s.
2. Əliquliyev, R.M. Virtual məkanda sinonimlər və onlardan istifadə məsələləri. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015. № 1, 34–40
3. Əmrahlı, L.Ş. Eksperimental psixologiya. Bakı: ADPU, 2020. 260 s.
4. Charles Baba Campion. Perceptions in the Use of Information and Communication Technology (ICT) among Distance Learning Students in the University of Education, Winneba, Kumasi Campus, Ghana // JOUR, 09.09.2012 / URL: <https://www.researchgate.net/publication/335701932>
5. Anisa Husni Alkaromah, Endang Fauziati, Universitas Muhammad. Students' Perception on the Information and Communication Technology (ICT) Tools in English Language Teaching. *Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities* 3(1):122-129 March 2020, DOI:10.34050/els-jish.v3i1.9522
6. Katharina Ninaus, Sandra Diehl, Ralf Terlutter. Employee perceptions of information and communication technologies in work life, perceived burnout, job satisfaction and the role of work-family balance / *Journal of Business Research* Volume 136, November 2021, Pages 652-666
7. H. Halim, N. Sulaiman. Students' Perceptions of Using Information and Communication Technology as an E-Learning Method / *Journal of Physics: Conference Series*, Volume 1529, The 2nd Joint International Conference on Emerging Computing Technology and Sports (JICETS) 2019 25-27 November 2019, Bandung, Indonesia
8. Angela Durante, Alexandra Terrill, Mahin Nomali. Perceptions of Information and Communication Technology as Support for Family Members of Persons With Heart Failure: Qualitative Study / *J Med Internet Res*. 2019 Jul; 21(7): e13521.
9. Cognitive Approach In Psychology. By Saul Mcleod, PhD Updated on May 14, 2023. Reviewed by Olivia Guy Evans. URL: <https://www.simplypsychology.org/cognitive.html>
10. Ling, Pamela M.; Neilands, Torsten B.; Nguyen, Tung T.; Kaplan, Celia Patricia (2007-07-01). "Psychographic Segments Based on Attitudes about Smoking and Lifestyle among Vietnamese-American Adolescents". *Journal of Adolescent Health*. 41 (1): 51–60.
11. 9 Ways to Make Learning Visible in the Classroom. URL: <https://www.weareteachers.com>

12. C. G. Jung, Gerhard Adler, R. F. C. Hull. Collected Works of C.G. Jung, Volume 8: Structure & Dynamics of the Psyche. Series: Collected Works of C.G. Jung. Copyright Date: 1969 Published by: Princeton University Press. Pages: 608
13. Rothwell, J. Dan (2010). In the company of others: an introduction to communication (3rd ed.). New York: Oxford University Press.
14. University of Sydney. (2016, May 5). Pattern learning key to children's language development. ScienceDaily. Retrieved October 25, 2017
15. Adam D. I. Kramer, Jamie E. Guillory, and Jeffrey T. Hancock. Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks / Edited by Susan T. Fiske, Princeton University, Princeton, NJ, and approved March 25, 2014 (received for review October 23, 2013), June 2, 2014

Хасанова М.Ф. СПРИЙНЯТТЯ ІНФОРМАЦІЇ, ЩО ПЕРЕДАЄТЬСЯ ЗАСОБАМИ КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ, СКЛАДОВИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ

Сприйняття інформації, що передається за допомогою комунікаційних технологій, пов'язане з особливостями розвитку емоційно-вольового стану людини. Зміст інформації, здібності та соціальний розвиток людини, що її сприймає, є важливими чинниками у складі та розвитку цього процесу. На сприйняття інформації, що передається комунікативними засобами, також впливає взаємодія знаків, символів, букв, звуків, кольорів, форм, тексту та зображень, з яких складається інформація, і психіки людини. Наприклад, сприйняття видимого зображення починається з його освітлення і залежить від настрою, фізіологічного стану людини, яка сприймає цю інформацію. Загалом, у цьому процесі задіяно багато факторів. Залежно від впливу цих факторів один і той же образ різними людьми сприймається по-різному. Крім того, до факторів формування відмінностей відносять особливості структури суб'єкта, мотивацію діяльності і соціальне оточення. Таким же чином якість інформації має важливий вплив на все це. Основні закономірності взаємовідносин між відправником і одержувачем інформації та механізм «стимул-реакція» між людьми знаходяться в рамках теорії відносин. Методи цієї теорії також використовуються в дослідженнях сприйняття інформації в психології. Показано, що сенсорні ефекти інформації виходять на перший план при її сприйнятті. Вони впливають на систему знаків, кольорів, форм, звуків, рухів. Кожна їх фізична природа впливає на сприйняття інформації. Сам процес розуміння є важливим аспектом цього сприйняття. У цілому процес засвоєння інформації відбувається за законами сприйняття мови та віртуальних фігур. Чим більше розумових факторів буде враховано в повній мірі при підготовці інформації, тим ефективнішим буде процес її розуміння.

Ключові слова: сприйняття, інформація, комунікація, теорія відносин, текст, форма, модель.

Шиліна Н.Є.

Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку

ПРОБЛЕМА ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ БІЖЕНЦІВ ТА ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЗА УМОВ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТІВ 5 КУРСУ

Стаття присвячена проблемі емоційного стану біженців та переселенців України у результаті військового нападу Росії. Автор проводить теоретичний аналіз проблеми біженців на основі досвіду інших країн. Доводить актуальність та своєчасність означеної проблематики, оскільки сучасний світ змінився, багато людей постраждали від наслідків війни, їх психологічний, фізичний стан змінився, змінився соціальний статус і матеріальні умови життя. Все це потребує розробки та застосування певних мір для надання таким людям своєчасної допомоги. У статті аналізуються дослідження українських та зарубіжних вчених, їх оригінальні авторські підходи до означеної проблеми. Серед проаналізованих проблем є такі: високий рівень тривожності, депресія, посттравматичний синдром, травма через втрату близьких та дому. Також проаналізована роль копінг-стратегій у подоланні негативних явищ. Автором було проведено емпіричне дослідження рівня ситуативної та особистісної тривожності, а також депресивних проявів у осіб, які переїхали за кордон, у внутрішньо переміщених осіб, а також у осіб, які не змінювали своє місце проживання. Дослідження проводилось на базі Державного університету інтелектуальних технологій та зв'язку на прикладі студентів 5 курсу технічних спеціальностей. Подані короткі характеристики понять ситуативна тривожність, особистісна тривожність, депресія. В дослідженні використовувались шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч.Д. Спілбергера - Ю.Л. Ханіна, шкала депресії Бека та розроблений автором опитувальник суб'єктивної оцінки своїх емоційних станів. На основі психодіагностичних методик здійснено порівняльний аналіз ситуативної та особистісної тривожності різних груп студентів, а також наявність депресивних проявів у студентів в залежності від їхнього місця перебування.

Ключові слова: біженці, переселенці, тривога, ситуативна тривожність, особистісна тривожність, депресія.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року спричинило потрясіння та зміни у багатьох сферах нашого життя: економічній, політичній, соціально-психологічній тощо.

В умовах військового конфлікту виникає такий соціальний феномен як біженство та переселення: люди часто змушені залишати свої будинки, свій сталий звичний спосіб життя та бігти у пошуках безпеки. Це може бути надзвичайно важким періодом для них, під час якого вони стикаються з безліччю викликів як фізичних, так і психологічних.

Біженці стикаються із значно високим рівнем тривожності порівняно з населенням країни-господаря та навіть з іншими мігрантами. Це пов'язано з травматичними подіями, яких багато біженців зазнали у своїй рідній країні, включаючи насильство, переслідування, втрату близьких та дома. Ці травми можуть призвести до різних психологічних проблем, включаючи тривогу, депре-

сію та посттравматичний стресовий синдром (ПТСС).

У контексті біженства тривога може виявлятися у вигляді постійного страху про долю близьких та занепокоєння через незнайоме середовище. Багато біженців також можуть зіткнутися із соціальною ізоляцією та відчуженням, що може посилити їхні почуття тривоги та занепокоєння. Крім того, мовні бар'єри та труднощі в адаптації до нової культури можуть також сприяти розвитку тривоги у біженців.

Війна та конфлікти на території країни часто призводять до того, що багато людей змушені залишити свій будинок і переїхати в інші регіони. Такі люди називаються внутрішньо переміщеними особами. Вони стикаються з різними проблемами, такими як втрата будинку та майна, розрив зв'язків із рідними та близькими, необхідність починати все спочатку, зіткнення з новою середою, а також проблеми, пов'язані з психологічним станом.

Вивчення емоційного стану біженців і переселенців за умов військового конфлікту є важливим завданням, оскільки дозволяє розуміти, з якими труднощами вони стикаються у процесі адаптації до нових умов життя. У цій статті ми розглянемо психологічні аспекти вивчення емоційного стану біженців та переселенців, а також обговоримо проблеми, пов'язані з їхньою адаптацією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження емоційного стану біженців та переселенців в умовах військового конфлікту проводиться багатьма психологами, соціологами та медиками по всьому світу. Розглянемо кілька прикладів актуальних досліджень на цю тему.

Серед українських дослідників проблему біженців і переселенців досліджували В. Педоренко, Т. Алексеєнко, Л. Гончар, Т. Куниця, Д. Бирик, З. Спринська, С. Дерев'янку, Ю. Максименко, О. Морозова-Йоханнессен, В. Кердивар.

У своєму дослідженні В.М. Педоренко доводить, що вимушені переселенці мають серйозні проблеми в психоемоційній сфері внаслідок психотравмуючих подій, які сталися через воєнні дії з боку Росії. Такі люди виявляли сильний стрес, фрустрацію, агресивність, стресові розлади, невпевненість та ригідність, а також почуття сорому та провини, що в подальшому може призвести до формування синдрому «біженця» [5, с 5–10].

Проблему національної та індивідуальної ідентифікації вимушених переселенців розглядали у своїй роботі Т. Алексеєнко, Л. Гончар, Т. Куниця, Д. Бирик. Автори охарактеризували різні підходи щодо педагогічного супроводу та соціальної підтримки вимушених переселенців та запропонували власну концептуальну модель для супроводу дітей переселенців та їх батьків [1].

З. Спринська стверджує, що внутрішньо переміщені особи мають високий рівень реактивної тривожності, незадоволені потреби у визнанні та самовизначенні, високий рівень самотності, для них характерна недовірливість та страх майбутнього [6, с. 50–56].

С. Дерев'янку вважає, що збройний конфлікт на Південному Сході привів до демографічної кризи через масові міграції українців в інші регіони та закордон [2, с. 199–216].

Ю. Максименко, О. Морозова-Йоханнессен досліджували емпатію як основний конструкт впливу на особистісні зміни переселенців. В своїй роботі автори відзначають, що мігранти характеризуються заниженим рівнем емпатії, інтолерантністю до умов невизначеності, а також

песимістичністю, емоційним дискомфортом та труднощами в адаптації [4, с. 90–97].

В. Кердивар у своїй монографії досліджує синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб зі сходу України внаслідок збройного конфлікту України і Росії. Автор дає поняття синдрому жертви, його основні характеристики, способи діагностування та основні детермінанти, які провокують появу цього синдрому [3].

Серед зарубіжних авторів проблему біженців та мігрантів досліджувала низка вчених.

Так, група вчених досліджувала стан фізичного і психічного здоров'я іракських біженців до США, а також можливість доступу до медичної допомоги. Було проведено 366 опитувань. Сімдесят п'ять відсотків учасників мали медичне страхування на момент опитування, 43% повідомили, що зволікали або не зверталися за медичною допомогою. Шістдесят відсотків учасників повідомили про одне хронічне захворювання; 37% повідомили про ≥ 2 захворювання. Поширеність емоційного стресу, тривоги та депресії становила приблизно 50% серед учасників, 31% мали ризик посттравматичного стресового розладу [9].

Sara Keshavarzi досліджує зв'язок між стресом, методами управління стресом і релігійністю у біженців із Сирії до Канаді. Одна із основних ідей її роботи полягає у впливі релігії на боротьбу зі стресом та травматичністю. Результати дослідження авторки показують, що нещодавно прибулі беженці використовують різні методи боротьби зі стресом, включаючи релігійні практики, соціальну підтримку та вправи, такі як йога та медитація. Тобто релігійність може бути важливим джерелом підтримки у періоди стресу та невизначеності [10].

На думку турецьких дослідників основними факторами, що ускладнюють адаптацію сирійських біженців, є відсутність роботи, низький дохід, низький рівень освіти, мовний бар'єр, культурний шок, розрив із батьківщиною та поділ сім'ї. Дослідження показало, що за наявності підтримки сирійські мігранти можуть успішно адаптуватися в новому середовищі, покращити своє психічне здоров'я та стати активними членами суспільства. Дослідження також показує необхідність створення ширших заходів щодо надання допомоги біженцям у Туреччині, таких як доступ до освіти та охорони здоров'я, підтримка у працевлаштуванні та посилення міжкультурної комунікації [7, р. 99–111].

Наступне дослідження, проведене канадськими вченими, стосувалось поширеності та

соціальним детермінантам депресії серед дорослих біженців і не біженців у віці 45-85 років. За допомогою двовимірного аналізу та багатофакторного бінарного логістичного регресійного аналізу було виявлено такі закономірності: поширеність депресії була вищою у вибірці з 272 біженців (22,1%) і 5059 іммігрантів, які не є біженцями (16,6%), порівняно з 24 339 канадцами, які народилися в Канаді (15,2%). Однак, коли була включена соціальна підтримка, яка представляє собою тісні особисті контакти, ймовірність депресії для біженців була знижена до незначущої. Автори зробили висновок, що надмірна вразливість біженців до депресії в основному пояснюється низьким рівнем соціальної підтримки. Цілеспрямоване втручання у розвиток підтримуючих міжособистісних стосунків для біженців є повністю виправданим [11, р. 946–956].

Важливість соціальної підтримки біженців була також доведена в дослідженні Zoha Salam, Amy Gajaria, Olive Wahoush та Elysee Nouvet. Автори досліджували емоційний стан сирійських підлітків-біженців і дійшли висновку, що основним методом подолання стресу та депресивних настроїв стала для них соціальна мережа, де підлітки мали змогу спілкуватись з однолітками [12].

Роль копінг-стратегій задля подолання посттравматичного стресу досліджували у своїй роботі Busra Acar, İbrahim H. Acar, Omar A. Alhiraki, Ola Fahham, Yesim Erim, та Ceren Acarturk. Дослідження авторів мало на меті розробити попередні докази ідентифікаційних факторів: травматичний досвід, постміграційні стресори та стратегії подолання, які пов'язані з посттравматичним зростанням (PTG) сирійських біженців, які проживають у Туреччині [8].

Постановка завдання: 1) здійснити теоретичний аналіз проблеми емоційного стану біженців та переселенців з різних країн; 2) провести прак-

тичне дослідження стану тривожності та депресії в біженців та переселенців під час воєнного конфлікту України з Росією.

Виклад основного матеріалу. Для проведення дослідження ми обрали студентів 5 курсу Державного університету інтелектуальних технологій та зв'язку спеціальностей 172 – Телекомунікації та радіотехніка, 121 – Інженерія програмного забезпечення, 122 – Комп'ютерні науки, 123 – Комп'ютерна інженерія, 125 – Кібербезпека, 126 – Інформаційні системи та технології. Вибірку склали 120 студентів, з яких статус біженців мають 28 чоловік, статус внутрішньо переміщених осіб – 37 та 55 – студенти, які не змінювали місце проживання. Дослідження проводилось у вересні-листопаді 2022 року.

В емпіричному дослідженні в якості психодіагностичного інструментарію було використано шкалу реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч.Д. Спілбергера – Ю.Л. Ханіна, шкалу депресії Бека та складений нами опитувальник, який передбачав на меті дізнатись про зміни настрою, поведінки та емоцій у учасників за останні півроку.

Під ситуативною тривожністю ми розуміємо поточний стан тривоги людини у моменті «тут і зараз», який пов'язаний з відчуттями нервового напруження, страху, неспокою, дратівливості та збудження вегетативної нервової системи.

Особистісна тривожність – це стійка індивідуальна характеристика, яка характеризується схильністю суб'єкта до тривоги і передбачає наявність у нього тенденції сприймати більшість життєвих ситуацій як загрозові.

Депресія – це розлад емоційної сфери, який супроводжується постійним пригніченим станом, втратою задоволення та інтересу до будь-якої діяльності, а також нездатністю виконувати повсякденні справи протягом довгого часу.

Таблиця 1

	Показник ситуативної тривожності			Показник особистісної тривожності		
	до 30 балів – низька;	31-44 бали – помірна;	45 і більше – висока.	до 30 балів – низька;	31-44 бали – помірна;	45 і більше – висока.
Студенти-біженці (28 осіб)	54% (15 осіб)	39% (11 осіб)	7% (2 особи)	43% (12 осіб)	46% (13 осіб)	11% (3 особи)
Студенти – внутрішньо переміщені особи (37 осіб)	43% (16 осіб)	38% (14 осіб)	19% (7 осіб)	46% (17 осіб)	41% (15 осіб)	13% (5 осіб)
Студенти, які не змінювали місце проживання (55 осіб)	47% (26 осіб)	37% (20 особи)	16% (9 осіб)	47% (26 осіб)	42% (23 осіб)	11% (6 особи)

Результати дослідження щодо ситуативної та особистісної тривожності студентів викладені у Таблиці 1. Шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч.Д. Спілбергера – Ю.Л. Ханіна.

Як видно з таблиці 1 показник ситуативної тривожності у процентному відношенні дещо вище у студентів – внутрішньо переміщених осіб: 43% показали низьку тривожність, 38% – помірну та 19% – високу. Найнижчий показник – у студентів-біженців: 54% виявили низьку тривожність, 39% – помірну та 7% – високу. У студентів, які не змінювали своє місце проживання, ц– високу. На нашу думку, є пов'язано з тим, що ті особи, які переїхали за кордон, менше відчують загрозу для життя і менше перебувають під дією негативних факторів, таких як: повітряні тривоги, відключення світла, перебої з водою тощо. Базові умови для виживання та безпеки в них задоволені краще, ніж у студентів інших груп. Відповідаючи на питання нашого опитувальника щодо суб'єктивної оцінки своїх змін в емоційному стані, поведінці та відношенні до життя, студенти I групи (біженці) описали свої зміни у настрої, емоціях, поведінці таким чином: «стало більш спокійно», «іноді забуваю про війну», «тут інші клопоти», «сирена не репетує, і вже добре» та ін.

Якщо порівнювати ситуативну тривожність студентів-ВПО та тих, хто не переїздив, то у перших вона вища на 1% (помірна тривожність) та на 3% (висока тривожність). Це пов'язано з минулим досвідом, пережитим людьми, які вимушені були залишити свої домівки через загрозу життю та через руйнування. В опитувальнику зустрічаються такі вислови таких студентів: «таке враження, що постійно щось гримить», «більш спо-

кійно, ніж раніше», «здригаюсь від різких звуків», «став більш роздратованим», «завжди на низькому старті» тощо.

Щодо студентів III групи, які не змінювали місце проживання, свої зміни в поведінці, емоціях і настроях вони описували такими фразами: «стала дуже неспокійна, погано сплю», «часто плачу», «підстрибую від голосних звуків», «боюся за рідних» тощо.

Що стосується особистісної тривожності, то показники у 3-х групах дуже близькі за значеннями, дещо вищі у внутрішньо переміщених осіб (на 2% більше осіб з високими показниками, ніж в інших групах). Це можна пояснити тим, що усі групи втратили стабільність та орієнтацію в майбутньому, переживають глибинні зміни як у ціннісній сфері та і у сфері планування свого майбутнього, у багатьох є сумніви у правомірності власних виборів. «Я і не вдома, і не за кордоном: начебто втік від війни та водночас ні», «Плани геть змінилися, і я навіть не намагаюсь думати, що буде далі», «Важко на чужині, злюсь на обставини та на своє безсилля», «Чекаю перемоги, поки ще рано про плани говорити», «Фірма, де я працював закрилась, тому мені немає, що тут втрачати», «Скоро закінчу університет, дуже не хочу на війну», «Шкодную, що вчасно не поїхав за кордон» тощо.

Результати дослідження депресивних проявів викладені у Таблиці 2. Шкала депресії Бека.

Аналізуючи дані таблиці 2 можна зробити висновок, що найбільші показники депресії були виявлені у I групи студентів: 4% – важка депресія, 28% – виражена депресія, 39% – помірна та 29% – легка депресія. Осіб з відсутніми депресивними симптомами не виявлено.

Таблиця 2

	Загальний бал за шкалою Бека				
	0–9 – відсутність депресивних симптомів	10–15 – легка депресія (субдепресія)	16–19 – помірна депресія	20–29 – виражена депресія (середньої тяжкості)	30–63 – важка депресія
Студенти-біженці (28 осіб)	–	29% (8 осіб)	39% (11 осіб)	28% (8 осіб)	4% (1 особа)
Студенти – внутрішньо переміщені особи (37 осіб)	8% (3 особи)	54% (20 осіб)	30% (11 осіб)	11% (4 особи)	–
Студенти, які не змінювали місце проживання (55 осіб)	11% (6 осіб)	47% (26 осіб)	33% (18 осіб)	9% (5 осіб)	–

У II групи студентів ситуація дещо інша: осіб з важкою депресією не виявлено, 11% мають виражену депресію, 30% – помірну, 54% – легку та у 8% немає жодних депресивних проявів.

Студенти III групи продемонстрували найнижчі показники з усіх 3-х груп: 9% – виражена депресія, 33% – помірною, 47% – легкою та 11% без виявлених ознак депресії.

Що стосується нашого опитувальника щодо суб'єктивної оцінки своїх змін в емоційному стані, поведінці та відношенні до життя, студенти I групи (біженці) описали свої зміни у настрої, емоціях, поведінці таким чином: «почуваюсь розгубленим», «наче втратив землю під ногами», «тут я якийсь чужий», «сум за батьківщиною», «я ніби загубився», «не знаю, що робити, нічого не хочу», «відчуваю якийсь відрив від реальності», «немає, з ким поспілкуватись», «хоч побачив нове життя», «так, складно, але цікаво», «не вистачає друзів та спілкування», «якби не іноземна мова, життя б було кращим», «сумую дуже за своєю домівкою», «втратив орієнтири», «сєнс життя змінився, і я не знаю, чи це добре». Тобто студенти в інших країнах більш гостро відчують зміни у своїй власній системі цінностей, у них змінилося коло оточення, вони втратили можливість спілкування з однолітками, реалізовувати себе в соціумі, вони заново шукають сєнс свого життя.

Студенти II групи (внутрішньо переміщені особи) на такі ж питання відповідали так: «дуже часто сумніви щодо того, чи варто тут залишатись», «невпевненість у майбутньому», «хочеться впасти в сплячку і прокинутись, коли все закінчиться», «адаптувався вже», «важко, але ж треба жити», «коли не бомблять, то нормально», «чекаю, коли все закінчиться», «не вистачає активності». Тобто ця група студентів проявила більш очікувальну позицію у відношенні подій навколо. Сєнс їх життя не змінився кардинально, скоріше вони взяли паузу в оцінці свого майбутнього.

Студенти III групи: «це моя домівка, і я її не покину», «злість та безсилля, але я вірю в перемогу», «якби не вимикали світло, то терпимо», «моє життя майже не змінилось», «важко усвідомлювати, що йде війна», «іноді нападає страх жити». Студенти цієї групи продемонстрували у суб'єктивній оцінці своїх емоцій щодо змін їх життя більшу терпимість та впевненість.

Висновок. Теоретичний аналіз проблеми біженців та переселенців у досвіді інших країн дозволив побачити, що військові конфлікти можуть викликати у людей означеної категорії різні форми стресу, такі як тривожність, депре-

сія, посттравматичний стресовий розлад та інші. Ці стани можуть призвести до проблем зі здоров'ям як фізичним, так і психічним, а також вплинути на адаптацію до нових умов життя. Вивчення емоційного стану біженців та переселенців є важливим кроком у наданні їм підтримки та допомоги.

Крім того, розуміння емоційного стану біженців та переселенців може допомогти державам та міжнародним організаціям краще орієнтуватися у створенні програм та заходів підтримки, а також ефективніше організувати роботу з біженцями та переселенцями. Психологічні аспекти вивчення емоційного стану біженців та переселенців мають важливе значення для створення системи психологічної підтримки, яка б допомагала їм впоратися з негативними наслідками війни та переходу на нове місце проживання.

Практичне дослідження стану тривожності та депресії у студентів різних категорій показали, що у студентів-біженців вищі показники прояву депресивних станів, у студентів-внутрішньо переміщених осіб та тих, хто не змінював місце проживання, показники депресії нижче, проте збільшені показники ситуативної тривожності. Тобто механізми активності мозку багато в чому протилежні. Ситуативна тривожність пов'язана з підвищеною реактивністю та такими станами, як збудження, готовність до раптових дій, адаптаційна гнучкість. Все це спричинено проживанням у місцях, де загроза життю та безпеці буде залежати саме від прояву таких якостей. А от особи, які проживають у місцях, де вони позбавлені необхідності безпосередньо стикатись із загрозою, проявляються інші реакції на обставини: пасивність, апатія, підвищена втомлюваність, знижене реагування на стимули.

Дослідження підтвердило, що не лише біженці та переселенці страждають в емоційному плані від негативних наслідків воєнного конфлікту, а й особи, які не змінювали місце проживання. Усі групи учасників конфлікту потребують психологічної підтримки від спеціалістів-допомогаючих професій. Подальший розвиток нашого дослідження ми бачимо у розробці та вдосконаленні методів психологічної допомоги людям, постраждалим від воєнного конфлікту, проведенні групових сесій підтримки, які можуть допомогти біженцям упоратися з емоційними проблемами та соціальною ізоляцією, залучення іноземних спеціалістів держав, які прийняли біженців, задля забезпечення адаптації до нової культури та інших традиційних цінностей.

Список літератури:

1. Алексєєнко Т.Ф., Гончар Л.В., Куниця Т.Ю., Бибик Д.Д. Вимушені переселенці: соціально-педагогічні проблеми і досвід підтримки: монографія / за ред. Т.Ф. Алексєєнко. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 240 с. URL: [https://lib.iitta.gov.ua/723129/1/4%20%20Вимушені%20переселенці_web%20\(4\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/723129/1/4%20%20Вимушені%20переселенці_web%20(4).pdf) (дата звернення – 22.04.2023)
2. Дерев'яно С. Внутрішньо переміщені особи: проблеми політичної соціалізації в Галичині. *Наукові записки: ППіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 1 (87). С. 199–216 URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/derevianko_vnutrishnio.pdf
3. Кердивар В.В. Христенко В.Є. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту. Харків, 2021. 143 с.
4. Максименко Ю., Морозова-Йоханнесен О. Психологічні особливості особистісних змін переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії). *Вісник Національного університету оборони України. Питання психології*. 2022. №5 (69). С. 90-97 <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-69-5-90-97>
5. Педоренко В. М. Особливості психоемоційного стану переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Німеччини). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Серія: Психологія. № 5. С. 5–10. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.1>
6. Спринська З.В. Психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. №6. С. 50–56/ URL: http://tjpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/6_2018/11.pdf (дата звернення – 24.04.2023)
7. Ayşe Şafak-Ayvazoğlu, Filiz Kunuroglu, Kutlay Yağmur. Psychological and socio-cultural adaptation of Syrian refugees in Turkey. *International Journal of Intercultural Relations*. January 2021. Volume 80. Pages 99-111 <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2020.11.003>
8. Busra Acar, İbrahim H. Acar, Omar A. Alhiraki, Ola Fahham, Yesim Erim, Ceren Acarturk. The Role of Coping Strategies in Post-Traumatic Growth among Syrian Refugees: A Structural Equation Model. *Refugee Mental Health and Wellbeing: Innovations, Ethics and New Directions*. 2021. 18(16). <https://doi.org/10.3390/ijerph18168829>
9. Eboni Taylor, Emad Yanni, Michael Guterbock, Clelia Pezzi, Erin Rothney, Elizabeth Harton, Jessica Montour, Collin Elias та Heather Burke. Physical and Mental Health Status of Iraqi Refugees Resettled in the United States. *J Immigr Minor Health*. 2014 Dec. 16(6). Pp. 1130–1137. <https://doi.org/10.1007/s10903-013-9893-6>
10. Keshavarzi, Sara. Stress, Coping, and Religiosity among Recent Syrian Refugees in Canada. *Electronic Theses and Dissertations*. 2018. 144 pp. URL: <https://scholar.uwindsor.ca/etd/7641> (дата звернення – 26.04.2023)
11. Shen (Lamson) Lin, Karen Kobayashi, Hongmei Tong, Karen M Davison, Simran R. A. Arora & Esme Fuller-Thomson. Close Relations Matter: The Association Between Depression and Refugee Status in the Canadian Longitudinal Study on Aging (CLSA). *Journal of Immigrant and Minority Health*. 2020. 22. P. 946-956. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10903-020-00980-0>
12. Zoha Salam, Amy Gajaria, Olive Wahoush, Elysee Nouvet. Coping with Stressors by Drawing on Social Supports: The Experiences of Adolescent Syrian Refugees in Canada. *Canada's Journal on Refugees*. 2022. <https://doi.org/10.25071/1920-7336.40887>

Shylina N.E. THE PROBLEM OF THE EMOTIONAL STATE OF REFUGEES AND TRANSMIGRATORS IN THE CONDITIONS OF THE MILITARY CONFLICT IN UKRAINE AS AN EXAMPLE OF STUDENTS OF THE 5TH COURSE

The article is devoted to the problem of the emotional state of refugees and transmigrators of Ukraine as a result of the Russian military attack. The author conducts a theoretical analysis of the refugee problem based on the experience of other countries. The author proves the relevance and timeliness of the mentioned issues, since the modern world has changed, many people have suffered from the consequences of the war, their psychological and physical condition has changed, their social status and material living conditions have changed. All this requires the development and application of certain measures to provide such people with timely assistance. The research of Ukrainian and foreign scientists, their original author's approaches to the specified problem are analyzed in the article. Among the analyzed problems are the following one: high level of anxiety, depression, post-traumatic syndrome, trauma due to the loss of relatives and home. The role of coping strategies in overcoming negative phenomena is also analyzed in the article. The author conducted empirical research of the level of situational and personal anxiety, as well as depressive manifestations in persons who moved abroad, in internally displaced persons, as well as in persons who did not change their location. The research was conducted on the basis of the State University of Intellectual Technologies and

Communication on the example of students of the 5th year of technical specialties. Brief characteristics of the concepts of situational anxiety, personal anxiety, and depression are presented by author. The scale of reactive (situational) and personal anxiety by Ch.D. Spielberger - Y.L. Khanina was used in the research. Also, Beck's depression scale and a questionnaire developed by the author for subjective evaluation of student's emotional states are used in the research. A comparative analysis of situational and personal anxiety of different groups of students was carried out on the basis of psychodiagnostics methods, as well as the presence of depressive manifestations in students depending on their place of stay.

Key words: *refugees, transmigrators, anxiety, situational anxiety, personal anxiety, depression.*

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.923.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.2/07>**Чорний М.М.**

Західноукраїнський національний університет

ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

У статті проаналізовано фактори, які впливають на рівень сформованості психологічної готовності фахівця до професійної діяльності. Описано основні напрямки роботи соціального працівника та вимоги до якості його професійної діяльності. Обґрунтовано актуальність проблеми, значущість якості надання соціальних послуг в умовах воєнного стану в країні. Обґрунтовано значення професійно необхідних якостей соціального працівника для формування високого рівня психологічної готовності до професійної діяльності. Проаналізовано наукові дослідження по проблемі формування психологічної готовності до професійної діяльності, характеристики і значенню професійно важливих якостей опантанта. Вказано на невизначеність психолого-педагогічних умов, що сприяють успішному формуванню професійно важливих якостей майбутніх соціальних працівників. Систематизовано основні наукові підходи до визначення сутності професійно важливих якостей майбутнього фахівця: морально-етичний, діяльнісний, особистісно-характерологічний, індивідуально-особистісний. Визначено типові критерії сформованості професійно важливих якостей майбутнього фахівця. охарактеризовано критерії рівнів сформованості професійно важливих якостей. Проаналізовано наукові теорії щодо визначення компетентностей соціального працівника для роботи із клієнтами. Розкрито основні особистісні якості соціального працівника, необхідні для успішної, ефективної професійної діяльності в сфері надання соціальних послуг клієнтам. Констатовано не достатньо розробленість методологічної бази для формування практичної складової психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з клієнтами. Встановлено необхідність розвитку професійно важливих якостей майбутніх соціальних працівників. За запитом формування професійно-необхідних якостей соціального працівника розроблено та апробовано тренінг для формування практичної складової (професійно необхідних якостей) психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з клієнтами. Визначено перспективи подальших досліджень у вдосконаленні методів та засобів формування психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з клієнтами.

Ключові слова: практична складова, психологічна готовність, соціальна робота, соціальний працівник, професійна діяльність.

Постановка проблеми дослідження. В сучасному світі задоволеність людини своєю професійною діяльністю, рівень психологічної готовності майбутнього фахівця до неї залежить від багатьох факторів. Серед них не лише особистісні якості, рівень розвитку компонентів психологічної готовності, а і запит суспільства, потреба у фахівця відповідної галузі.

В умовах воєнного стану суттєво виросла потреба у фахівця соціальної служби, соціальних працівників. Саме на них покладено відпо-

відальність за соціальне забезпечення внутрішньо переміщених осіб. Тисячі людей змушені були покинути свої домівки, роботу і евакуюватися. В екстремально короткі терміни соціальні працівники соціальної служби здійснювали і продовжують здійснювати супровід евакуйованих, реєстрацію, забезпечення житлом, харчуванням, гуманітарною допомогою, сприянням у адаптації, працевлаштуванні, оформленні документів для фінансової підтримки, ін.

Робота соціального працівника надзвичайно актуальна в сучасних умовах і має високий рівень запиту у суспільстві. Особливості роботи соціального працівника в екстремальних умовах воєнних дій вимагає високого рівня професіоналізму; вольових зусиль та вмотивованості; позитивного емоційного ставлення та відповідального виконання своїх обов'язів; високого рівня фахової обізнаності; здатності оперативно в критично короткі терміни вирішувати професійні задачі; загалом високого рівня психологічної готовності до професійної діяльності.

У цьому контексті надзвичайної ваги набирають професійно важливі якості як практична складова психологічної готовності до професійної діяльності соціальних працівників до роботи із клієнтами.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження компетентності, майстерності, готовності до професійної діяльності, відображено у працях Є. Барбіна, М. Васильєва, І. Зязюна, Є. Павлукенкова, Т. Попова, А. Теймуразян, В. Шадриков та ін.. Зокрема, підготовці соціальних працівників до професійної діяльності присвячені праці Н. М. Горішної, А.Н. Гірняка, А.Й. Капської, О.Г. Карпенко, Т.Л. Надвичинної, В.А. Поліщук, Г.І. Слозанської, А.В. Фурмана, О.Є. Фурман, інш.

Важливе значення у дослідженнях надається аналізу понять «якості особистості», «професійно важливі якості», зміст і структуру яких розкрито в працях А. Батаршева, М. Буланової-Топоркової, О. Гури, М. Євтуха, Е. Зеєра, Є. Ільїна, В. Кельби, В.Левченко, В. Мерліна, Л. Регуша, М. Щукіна та ін.

Ряд праць присвячені дослідженню професійно важливих якостей фахівця, сформованість яких є необхідною умовою виконання його професійних функцій (Т. Анісімова, М. Ануфрієв, А. Бражнікова, О. Скакун, В. Полянська, С. Потапова, А. Теймуразян, В. Чергинець та ін.).

Проте, незважаючи на наявність у сучасній науці великої кількості підходів до проблеми формування професійно важливих якостей майбутніх фахівців, вона залишається однією з найбільш дискусійних. Це спричинено складністю й системністю самого феномену професійних якостей, його ототожненням зі здібностями, психічними властивостями та процесами, невизначеністю психолого-педагогічних умов, що сприяють успішному формуванню професійно важливих якостей майбутніх соціальних працівників.

Постановка завдання. Зважаючи на актуальність проблеми, на основі аналізу наукової літератури по проблемі дослідження та структури

професійної діяльності соціального педагога, визначити професійно важливі якості для ефективної професійної діяльності. Розробити тренінг для формування практичного компонента (професійно необхідних якостей) психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з клієнтами.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз наукової літератури дав підстави виділити чотири основні підходи до визначення сутності професійно важливих якостей майбутнього фахівця. Представники морально-етичного підходу (Б. Ананьєв, А. Бражнікова, К. Левитан, І. Петухов та ін.) розглядають професійно важливі якості майбутнього фахівця як систему світоглядних, морально-етичних, естетичних та інших переконань, що відображаються в характері людини, її ставленні до професії. Представники діяльнісного підходу (О. Ковальов, В. Шадриков, М. Щукін та ін.) розглядають професійно важливі якості майбутнього фахівця як систему здібностей, що забезпечує успішність оволодіння трудовими вміннями, навичками та знаннями. Представники особистісно-характерологічного підходу (Л. Регуш, В. Сластьонін та ін.), – як систему властивостей, що зумовлюють готовність до виконання професійних функцій, і систему характеристик, що визначає рівень розвитку тих психічних явищ, вираженням яких вони являються. Представники індивідуально-особистісного підходу (О. Гура, Е. Зеєр, Є. Ільїн, В. Мерлін та ін.), – як систему індивідуальних особливостей, що впливають на ефективність професійної діяльності, успішність її засвоєння.

Науковці виділяють такі типові критерії сформованості професійно важливих якостей майбутнього фахівця: мотиваційно-ціннісні: наявність професійних мотивів, сформованість бажання успішно реалізувати себе в даній професії, прагнення до самовдосконалення, наполегливість у досягненні професійних цілей, ідеали, переконання, інтереси особистості, її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до самої себе; когнітивні: усвідомлення сутності професійно важливих якостей, розуміння значення таких якостей у здійсненні юридичної діяльності; рефлексивно-вольові: відповідальність особистості за результати своєї діяльності, прийняття рішень, професійне вдосконалення.

Відповідно, змістовні характеристики критеріїв покладено в основу виділення рівнів сформованості професійно важливих якостей.

Високий рівень сформованості професійно важливих якостей характерний для студентів, яким притаманне: усвідомлення сутності професійних якостей; зорієнтованість на подальшу роботу, професійний саморозвиток; високий рівень ерудованості, культури; зорієнтованість на соціальні цінності; сформованість навичок самоконтролю; виявлення емпатії, творчого мислення, інтуїції; позитивне, доброзичливе ставлення до людей; висока активність у громадській діяльності; встановлення комфортних відносин з оточуючими; вміння контролювати свої дії в конфліктних ситуаціях, протидіяти стороннім впливам, адекватно оцінювати рівень власної підготовленості до виконання професійних обов'язків; емоційна стабільність, самодостатність.

Середній рівень сформованості професійно важливих якостей властивий студентам з частковим усвідомленням сутності таких якостей; достатнім рівнем ерудованості, культури; схильністю до самопізнання та виявлення професійної спрямованості; середнім рівнем самоконтролю; невідповідністю між усвідомленням сутності професійно значущих якостей та виявленням їх на практиці; ситуативним характером громадської активності; здатністю інколи підкорятися сторонньому впливу.

Низький рівень сформованості професійно значущих якостей у студентів відзначається байдужим ставленням до професійного розвитку, пасивністю в опануванні професії, відсутністю бажання працювати у сфері юриспруденції; низьким рівнем ерудованості, культури, не усвідомленням сутності професійно значущих якостей; зверхністю, авторитарністю, нестриманістю в спілкуванні; відсутністю ініціативи, пасивною громадською позицією; схильністю до загострення конфлікту; безпринципністю, безвідповідальністю, емоційною нестабільністю, індивідуальною орієнтацією на особистісні інтереси [1].

На думку американських вчених А. Минохана та А. Пінкуса, соціальний працівник повинен уміти вдосконалювати можливості кожної людини самостійно вирішувати свої проблеми, бути компетентним, щоб надати достатню інформацію клієнтам та допомагати їм у зверненнях до офіційних осіб та неофіційних джерел, сприяти підвищенню якості цих джерел, надавати допомогу та усіляко сприяти розвитку соціальної політики держави. Він має бути компетентним починаючи від психолого-соціальних процесів людини і закінчуючи соціальною політикою, плануванням та розвитком соціальної роботи. Важливою умовою про-

фесійної діяльності є наявний рівень сформованих компетентностей [2].

Компетентність соціального працівника проявляється в його практиці, при взаємодії з клієнтами, іншими співробітниками, як здатність адекватно реагувати на потреби, вирішувати дилеми, які виникають у процесі роботи, використовуючи свої вміння та знання. Як показує аналіз літератури, в Україні важливими компетентностями соціального працівника вважаються: чітко визначати соціальну проблему; розробляти і впроваджувати програми соціальної роботи; застосувати відповідні технології професійного втручання; соціальний захист та представництво інтересів клієнта; уміти розробляти, адаптувати і впроваджувати інноваційні технології соціальної роботи; уміти організовувати і проводити навчальні семінари та пошукову роботу; розробляти і впроваджувати соціальну рекламу; організовувати і проводити заходи соціальної профілактичної роботи; впроваджувати інформаційно-просвітницькі програми; організувати медичну, психолого-педагогічну, юридичну та соціальну допомогу вразливим верствам населення; розробляти і впроваджувати соціально-реабілітаційні програми; сприяти організації діяльності груп самопомоги; підтримувати діяльність громадських організацій соціальної сфери [3].

Дослідники Л. Т. Тюття та І. Б. Іванова зазначають: «фахівець із соціальної роботи» – це особа, яка має необхідні інтелектуальні, моральні, особистісні якості для виконання особливого, інтегрованого, універсального виду діяльності у соціальній сфері [4, с. 60]. Адже саме цими якостями та досвідом роботи визначається рівень професіоналізму соціального працівника.

Платонова О.Г. розглядає формування морально-педагогічних, загальнолюдських якостей та індивідуального професійного досвіду, включаючи глибокі знання із фундаментальних та фахових дисциплін, формування якостей педагогічного мислення працівника соціальної сфери, вмінь і навичок аналізу й моделювання конкретних культурно-дозвіллевих ситуацій, як довготривалий процес формування особистості та фахівця упродовж усіх попередніх років. Це формування відбувається в родині, дошкільному навчальному закладі, загальноосвітньому навчальному закладі всіх ступенів, позашкільних навчальних закладах; музичних, спортивних, хореографічних школах, школах естетичного виховання, у школах мистецтв, школах-студіях, центрах дитячої та юнацької творчості тощо. Важливою тут є психологічна

готовність до професійного навчання. Психологічною готовністю до навчання називають психічні якості, необхідні майбутнім працівникам соціальної сфери для успішного засвоєння програмного навчального матеріалу і гармонійного самовдосконалення [5].

З метою формування практичного компонента (професійно необхідних якостей) психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з клієнтами рекомендовано застосування тренінгів, спрямованих на формування відповідних професійно необхідних якостей. Психологічний тренінг розроблено за запитом формування професійно-необхідних якостей соціального працівника:

1. Комунікативні здібності.
2. Організаторські здібності.
3. Відповідальність.
4. Стресостійкість.
5. Ціннісні орієнтації.
6. Емпатійність.
7. Компетентна позиція у спілкуванні.
8. Вміння уникати конфліктні ситуації.

Програма розробленого та апробованого нами тренінгу для формування практичної складової психологічної готовності майбутніх соціальних працівників.

Мета: розвиток професійно необхідних якостей.

ЗАНЯТТЯ 1. Тема: «Комунікативні здібності» (1 година)

1. Правила роботи в групі (5 хвилин)
2. Знайомство. Вправа «Квітка» (15 хвилин)
3. Вправа «Очікування»(5 хвилин)
4. Вправа «Хто це?»(15 хвилин)
5. Вправа «Інтерв'ю»(15 хвилин)
6. Вправа «Комплімент» (5 хвилин)

ЗАНЯТТЯ 2. Тема: «Організаторські здібності» (1 година)

1. Вправа «Самопрезентація»(10 хвилин)
2. Вправа «Правила»(5 хвилин)
3. Вправа «Очікування»(5 хвилин)
4. Вправа «Плутанка»(5 хвилин)
5. Вправа «Якості лідера»(15 хвилин)
6. Вправа «Безлюдний острів» (20 хвилин)

ЗАНЯТТЯ 3. Тема: «Відповідальність» (1 година)

1. Вправа «Чарівні жолуді» (15 хвилин)
2. Вправа«Незакінчені речення» (15 хвилин)
3. Вправа«Формула відповідальності» (10 хвилин)

4. Вправа«Вибір відповідальності» (10 хвилин)

5. Вправа «Космос» (10 хвилин)

ЗАНЯТТЯ 4. Тема: «Стресостійкість» (1 година)

1. Правила роботи (2хв.)
2. Вправа «Мої очікування» (3 хвилин)
3. Мозковий штурм «Агресія – це...» (15 хвилин)
4. Інформаційне повідомлення: «Стрес та професійне вигорання» (15 хвилин)
5. Вправа «Малюємо злість» (5 хвилин)
6. Вправа «Сердиті кульки» (5 хвилин)
7. Вправа «Скарбничка порад» (15 хвилин)

ЗАНЯТТЯ 5 Тема: «Ціннісні орієнтації»

1. Вправа «Мої скарби» (15 хвилин)
2. Вправа «Подарунок» (15 хвилин)
3. Вправа «Ти мені подобаєшся тим...» (15 хвилин)
4. Вправа «Всеодно ти молодець...» (15 хвилин)

ЗАНЯТТЯ 6. Тема: «Емпатія» (1 година)

1. Правила роботи в групі (5 хвилин)
2. Знайомство. Вправа «Я – квітка» (10 хвилин)
3. Вправа «Чарівний стільчик» (15 хвилин)
4. Вправа «Сонце-місяць» (15 хвилин)
6. Вправа «Хто я?» (15 хвилин)

ЗАНЯТТЯ 7. Тема: «Конструктивне спілкування» (1 година)

- 1.Вправа «Розкажи мені» (10 хвилин)
2. Вправа «Що я хотів?» (10 хвилин)
- 3.Вправа «Я хочу» (20 хвилин)
- 4.Вправа «Активне слухання» (10 хвилин)
- 5.Вправа «Так-ні» (10 хвилин)

ЗАНЯТТЯ 8. Тема: «Антиконфліктна поведінка» (1 година)

1. Мозковий штурм «Що таке конфлікт» (15 хвилин)
2. Вправа «Розв'язання конфліктів» (20 хвилин)
3. Вправа «Модератор» (15 хвилин)
4. Підведення підсумків (10 хвилин)

Висновки. В результаті аналізу наукової літератури про предмету дослідження, встановлено необхідність розвитку професійно важливих якостей майбутніх соціальних працівників. Професійно важливі якості, що виступають як практична складова психологічної готовності соціальних

працівників до роботи з клієнтами. Методологічна база для формування практичної складової психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з клієнтами не розроблена. За запитом формування професійно-необхідних якостей соціального працівника ми розробили та апробували тренінг для формування практичної

складової (професійно необхідних якостей) психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з клієнтами.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вдосконаленні методів та засобів формування психологічної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з клієнтами.

Список літератури:

1. Балл Г.О. Гуманізація загальної та професійної освіти: суспільна актуальність і психолого-педагогічні орієнтири. *Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи*. Київ: ВПОЛ, 2000. С. 134–157.
2. Актуальні питання соціально-реабілітаційної технології допомоги дітям, молоді з функціональними обмеженнями та їх батькам / за заг. ред. К. С. Шендеровського. Київ: КМДССМ, 2003. 108 с.
3. Підвальна Ю.В. Формування готовності майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми з інвалідністю. *Збірник наукових праць Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. Умань: Візаві, 2019. №2 С. 81–88.
4. Тюптя Л. Т., Іванова І. Б. Соціальна робота: теорія і практика: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 574 с.
5. Платонова О.Г. Формування готовності працівників соціальної сфери до організації роботи в сфері дозвілля. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Чернігів: нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2017. №142. С.142-144.

Chorny M.M. Formation of the practical component of psychological readiness for the professional activity of future social workers

The article analyzes the factors that affect the level of formation of a specialist's psychological readiness for professional activity. The main directions of work of a social worker and requirements for the quality of his professional activity are described. The relevance of the problem, the importance of the quality of social services provision in the conditions of martial law in the country are substantiated. The significance of the professionally necessary qualities of a social worker for the formation of a high level of psychological readiness for professional activity is substantiated. Scientific studies on the problem of forming psychological readiness for professional activity, the characteristics and significance of professionally important qualities of the candidate have been analyzed. It is pointed out the uncertainty of psychological and pedagogical conditions that contribute to the successful formation of professionally important qualities of future social workers. The main scientific approaches to determining the essence of professionally important qualities of a future specialist are systematized: moral-ethical, activity-based, personal-characteristic, individual-personal. Typical criteria for the formation of professionally important qualities of a future specialist have been determined. The criteria for the levels of formation of professionally important qualities are characterized. Scientific theories on determining the competencies of a social worker for working with clients have been analyzed. The basic personal qualities of a social worker necessary for successful, effective professional activity in the field of providing social services to clients are revealed. It was found that the methodological base for the formation of the practical component of the psychological readiness of future social workers to work with clients is not sufficiently developed. The need for the development of professionally important qualities of future social workers has been established. At the request of the formation of professionally necessary qualities of a social worker, a training was developed and tested for the formation of the practical component (professionally necessary qualities) of the psychological readiness of future social workers to work with clients. Prospects for further research in improving methods and means of forming the psychological readiness of future social workers to work with clients have been determined.

Key words: *practical component, psychological readiness, social work, social worker, professional activity.*

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.33:17]:378.011.3-051

DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.2/08>

Білозерська С.І.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Мащак С.О.

Національний університет «Львівська політехніка»

ЦІННІСНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ МАЙБУТНЬОГО ПЕДАГОГА

Актуалізація потреби у підготовці майбутніх спеціалістів до професійної педагогічної діяльності вимагає пошуку свідомого підходу до вирішення проблеми ціннісного самовизначення. У статті подано теоретичний аналіз сутності ціннісного самовизначення у професійній діяльності майбутнього педагога, визначено складові та умови, які впливають на дане явище. Зазначається, що змістовну сторону самовизначення особистості майбутнього вчителя визначає процес формування ціннісних орієнтацій.

У контексті зазначеної проблеми ціннісне самовизначення майбутнього вчителя розглядається як спонукальний стимул та основа власного розвитку, як здатність особистості здійснювати свідомий і відповідальний вибір цінностей та цілей педагогічної діяльності, здатність проектувати свій життєвий та професійний шлях, будувати життєві перспективи в діяльності. Воно відбувається за рахунок збагачення ціннісних уявлень студента про професію вчителя, сутність педагогічної діяльності, визнання закріплених професійних цінностей як особистісно значущих і необхідних для професійного становлення.

Розкрито ціннісну сутність самовизначення, яка є проявом внутрішньої, психологічної свободи і завжди передбачає вибір тієї чи іншої альтернативи з числа наявних. Зосереджено увагу на процесі формування особистісно-професійних цінностей, що складають ціннісну складову становлення особистості майбутнього вчителя. Визначено особливості побудови освітнього простору, в рамках якого майбутній фахівець міг би усвідомити соціальне функціонування цінностей, побачити варіативність цінностей професійної діяльності. Доведено, що ключовим фактором, що визначає стратегію професійного життя майбутнього фахівця, є система цінностей особистості, яка забезпечує вибір як життєвих, так і професійних цілей. Ціннісний зміст та орієнтації майбутнього вчителя – важлива складова для професійної діяльності, а поєднання зовнішніх та внутрішніх умов ціннісного самовизначення призводить до якісних змін в його особистості.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, ціннісне самовизначення, особистісне самовизначення, професійне самовизначення, професійний розвиток, педагогічна діяльність.

Постановка проблеми. Сучасна соціально-економічна та культурно-історична ситуація в Україні характеризується різноманіттям і невизначеністю духовно-моральних суспільних установок, які висувають високі вимоги до здатності професіонала самостійно, свідомо і відповідально шукати нові сенси професійної діяльності, самовизначатися в історії, культурі, побуті, професії, переосмислювати й перебудувати свій особистісний, професійний та життєвий досвід.

Визначальним фактором у виборі професії вчителя та професійному його становленні є ціннісні орієнтації. Ціннісні орієнтації, хоч і формуються під впливом цінностей, що панують у суспільстві та безпосередньому освітньому середовищі, не визначені ними жорстко. Особистість не пасивна у процесі формування своїх орієнтацій. Вона вибірково відноситься до впливу засобів масової інформації та безпосереднього професійного середовища. Тому можна стверджувати, що система ціннісних орієнтацій особистості формується

під перехресним впливом панівних суспільних відносин, цінностей освіти та власної активності.

Саме від особистісних та індивідуальних характеристик, ціннісних установок, готовності майбутнього вчителя до творчого пошуку в процесі впровадження інновацій у сферу освіти, залежить атмосфера, в якій відбувається педагогічна взаємодія. Необхідність формування нового стилю діяльності майбутнього вчителя, який відповідає завданням сучасного етапу розвитку освіти, спонукає до актуалізації проблем, пов'язаних із формуванням ціннісного самовизначення. Ігнорування студентом ціннісної складової самовизначення особистості на етапі професіоналізації призводить до руйнування педагогічної взаємодії суб'єктів, як наслідок, низького рівня професійної підготовки майбутніх фахівців.

Таким чином, у сучасних умовах існує гостра необхідність та певні теоретико-методологічні підстави для дослідження та вирішення проблеми ціннісного самовизначення майбутнього педагога, адже саме в процесі професіоналізації людина знаходить світоглядну позицію, мету та сенс життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ціннісне самовизначення майбутнього вчителя в усі часи було актуальною проблемою, на яку звертали увагу багато вчених у різних галузях наукового знання. Методологічні засади аналізу самовизначення розглядалися у контексті проблеми детермінації. Фактично це означає, що «...всяка детермінація необхідна як детермінація іншими, зовнішня, як і самовизначення...» [1, с. 67]. У цьому контексті самовизначення постає як самодетермінація. На відміну від зовнішньої детермінації поняття самовизначення виражає діяльнісний характер «внутрішніх умов», якими переломлюються зовнішні впливи. У найширшому сенсі тут самовизначення розглядається як процес і результат здобуття людиною власної сутності, перетворення особистості на індивідуальність, що займає яскраво виражену позицію у житті. Суть цього явища можна висловити у відомому афоризмі: «Шукай себе, доки не знайдеш себе».

На сьогодні є не до кінця вирішеною проблемою встановлення сутності та закономірностей феномену детермінації ціннісного самовизначення. Дана проблема посідає важливе місце у творчих пошуках не лише філософів, соціологів, а й представників педагогіки та психології.

У зв'язку з цим існують різні підходи до визначення цього поняття. У філософії самовизначення розглядається в руслі традиційних питань про сенс

життя людини, а також питань про свободу волі, сутність свідомості, взаємовідносини людини та суспільства (Ж.Ж. Руссо, І. Кант, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Г. Шульц та ін).

З погляду соціології самовизначення належить до покоління загалом, характеризує його входження у соціальні структури та сфери життя (А. Арванітіс, Л.М. Даніельс, Л. Донг, Т.Л. Дурксен, С. Калді, Г.-М. М. Саппа).

Актуальність проблеми ціннісного самовизначення майбутніх фахівців в галузі освіти спонукала до дослідження й сучасних українських теоретиків та практиків (І.Д. Бех, Л.В. Долинська, Н.І. Іванцев, З.С. Карпенко, С.Д. Максименко, Н.П. Максимчук, О.Б. Мартинюк, Г.К. Радчук, М.В. Савчин, А.В. Фурман, С.В. Яремчук та ін.). Узагальнення результатів їх дослідження дозволяє розглядати ціннісне самовизначення як одне з основних новоутворень студентського віку, де засвоєння і відбір системи цінностей відбувається шляхом педагогічної взаємодії в нерозривному взаємозв'язку з проблемами професіоналізації особистості.

Найбільш загальним визначенням самовизначення в психологічній науці є розгляд цього феномена як здатності самостійно осмислювати власне життя, усвідомлювати й регулювати життя відповідно до ціннісних орієнтацій особистості майбутнього вчителя [6]; визначення себе щодо загальнокультурних цінностей людини для формування та обґрунтування своєї життєвої позиції [9]; як вищий тип життєвого самовизначення, коли людина має всі можливості стати господарем всього свого життя [11].

Багато сучасних наукових праць, пов'язаних із дослідженням ціннісного самовизначення, базувалися на підході А. Маслоу, який запропонував поняття професійного розвитку та виділив його основне поняття самоактуалізація, як бажання людини вдосконалюватися, виражати себе в дії. У його концепції близьким до поняття самовизначення є такі поняття як самоактуалізація, самореалізація [17].

В. Дряпіка розкриває сутність самовизначення через процес формування ціннісних орієнтацій. Дослідник розглядає ціннісні орієнтації як відносно стабільну систему стаціонарних установок, інтегративну спрямованість особистості, яка визначається певними величинами та виражається у здатності до цілісного усвідомлення й переживання явищ дійсності, готовність до проведення оціночної діяльності, а також у мотивації до професійної діяльності [5].

Безперечно, соціальна значимість ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя зростає, коли характеризується його ціннісний світ, який забезпечує професійний вплив на розвиток та виховання ціннісно-моральних орієнтирів наступних поколінь. Адже професія педагога відноситься до «ціннісно-творчих», бо саме професійна діяльність виступає для вчителя однією з цінностей, визначаючи життєве та особистісне самовизначення, траєкторію самореалізації та саморозвитку особистості.

Хоча в переважній більшості досліджень немає єдиної системи класифікації ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя, проте багато з них відзначають, що специфіка ціннісного самовизначення у юнацькому віці полягає у формуванні системи взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями і установками та періодом зрілості особистості [3;6;10;12].

Самовизначення є важливим механізмом формування особистісної зрілості студента педагогічного університету, яка полягає у свідомому виборі ним свого місця в системі соціально-професійних відносин. Потреба особистості студента-майбутнього вчителя, який прагне повністю реалізувати свій ціннісний потенціал, свідчить про його прагнення зайняти власну, досить незалежну позицію в структурі емоційних, інформаційних, професійних та інших зв'язків з іншими людьми [2]. Цей процес співвідноситься із самопізнанням і формуванням свого ставлення не тільки до навколишнього світу, а й до себе, своїх можливостей і здібностей, що, в свою чергу, передбачає свідоме зіставлення своїх можливостей і здібностей з вимогами професійна діяльність [7].

Підвищення якості роботи сучасного навчального закладу безпосередньо пов'язане з рівнем освіти, підготовленістю фахівця до педагогічної діяльності, його бажанням бути справжнім учителем. Реформи вітчизняної освіти призводять до зміни вектора самовизначення майбутнього вчителя, які зумовлюють трансформацію сфери особистісно-професійних цінностей майбутнього фахівця.

Сьогодні важливо, щоб освітній простір визначав зміст індивідуальної освітньої програми студента; сприяв його саморозвитку, самоорганізації та стимулював побудову тимчасової життєвої перспективи. Ціннісним (аксіологічним) ядром професійної педагогічної освіти має виступати сукупність цінностей, що включають такі поняття, як Життя, Свобода, Відповідальність, Віра, Пізнання, Духовність, Світова культура, Праця, Спіль-

кування та Співпраця. Цінності, представлені в ньому, мають комплексний характер, адекватні сенсам та цілям людського життя і безпосередньо пов'язані зі змістом освіти.

Отже, дослідники приділяли достатню увагу вивченню взаємозв'язку ціннісних орієнтацій та поведінки особистості; індивідуальної системи цінностей особистості та групової самосвідомості; формуванню ціннісних орієнтацій як одного з найважливіших показників самовизначення особистості; вивченню динаміки ціннісних орієнтацій залежно від віку. Однак поза увагою дослідників залишилася проблема формування ціннісного самовизначення майбутнього педагога, виявлення факторів, що впливають на цей процес та умов його оптимізації; недостатньо розглянуто специфіку впливу процесу професіоналізації на формування системи ціннісних орієнтацій майбутніх педагогічних фахівців; питання про сутність та ієрархічну структуру ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя на сучасному етапі розвитку суспільства до кінця не з'ясовано.

Мета дослідження полягала у вивченні психологічної сутності ціннісного самовизначення у професійній діяльності майбутнього педагога та визначенні умов, які впливають на дане явище.

Виклад основного матеріалу дослідження. Своєрідність підходу до проблеми ціннісного самовизначення майбутнього вчителя полягає у вивченні особистості, що розвивається та передбачає розкриття психологічних механізмів засвоєння та осмислення соціального досвіду, того, як відбувається емоційне сприйняття досягнутого, як «поєднує студент на етапі свого особистісного та професійного становлення те, чого він хоче, з тим, що він може» [4, с. 109].

Ціннісне самовизначення студентів у педагогічному університеті відбувається як за рахунок освоєння змісту освітніх курсів, звернених до проблем людини, так і в процесі оволодіння освітніми технологіями, що стимулюють особистість до постійної рефлексії власного життя. Завдяки використанню алгоритму цілепокладання у навчальній діяльності відбувається перенесення логіки досягнення навчальної мети на побудову життєвої траєкторії особистості [16].

Основою самовизначення особистості в процесі професіоналізації та і життя, загалом, є ціннісні орієнтації. Ціннісні орієнтації ми розглядаємо як систему зафіксованих у свідомості соціальних установок щодо тих елементів дійсності, які мають високу значущість для даної людини та певним чином впливають на її

поведінку, готуючи її діяти відповідно до значущих цілей та ідеалів, що визначили їх зміст.

Якщо говорити про ціннісні орієнтації особистості майбутнього вчителя, то Н.П. Максимчук розглядає їх як соціальні цінності, які виступають стратегічними цілями для педагога, мають визначальне значення в мотиваційно-регулятивній системі поведінки і професійної діяльності та впливають на зміст й спрямованість його потреб, мотивів та інтересів [10].

У структурі особистості майбутнього вчителя система ціннісних орієнтацій формує найвищий рівень схильності до певного сприйняття умов життя та поведінки в довгостроковій перспективі. Оскільки професія вчителя безпосередньо пов'язана з такими цінностями, як «дитина», «розвиток», «життя» і «психічне здоров'я», то в ситуації ціннісного самовизначення людина спирається на систему ціннісних орієнтацій, що склалася в неї. Система життєвих цінностей особистості (сене і особистісно значущі життєві цілі); значимість професійної діяльності як цінності в ієрархії життєвих цілей особистості; сам зміст професійних цінностей (цілі, яких людина хоче досягти у своїй професійній діяльності та засоби їх досягнення) виступають складовими ціннісного самовизначення особистості у педагогічній професії.

Таким чином, ціннісні відносини майбутнього вчителя, що формуються в процесі навчання в педагогічному університеті, орієнтовані на особистісні та професійно значущі цінності. Вони складають необхідну ціннісну складову становлення особистості майбутнього вчителя. Адже, суть педагогічної діяльності визначається конкретними мотивами, де провідне положення в ієрархії потреб займає потреба в саморозвитку, самореалізації, самовдосконаленні та розвитку інших людей, а поняття «особистість дитини» і «професіонал» взаємопов'язані.

Для формування ціннісного самовизначення визначальною позицією, на нашу думку, буде не просто його особистісна система цінностей (особистісне самовизначення), а й ефективно використання цієї системи для розвитку професійно важливих цінностей (професійне самовизначення).

Особистісне самовизначення полягає у формуванні та постійному розвитку власного образу Я (Я-професійне, Я-особистісне, Я-духовне, Я-моральне). Особистісне самовизначення, що має морально-ціннісний характер задає орієнтацію на майбутнє. На думку М.Савчина, саме «моральні цінності відображають екзистенці-

альну потребу особистості в пошуку сенсу життя, служать основою інших потреб. Вони сприяють зовнішньому самовираженню та самостверженню особистості, розкриттю її самотності, неповторності, формуванню та підтримці внутрішньої цілісності особистості» [14, с. 155].

В основі формування системи особистісних смислів лежить процес інтерналізації цінностей [8]. Завдяки інтерналізації у юнаків і дівчат формуються стійкі і усвідомлені переконання, принципи, норми поведінки, ідеали, особистісні цінності, формується здатність спостерігати і осмислювати явища навколишнього життя, розуміти себе і т.д. У цьому випадку розвиток особистості визначається не стільки системою набутих знань, скільки готовністю до прийняття рішень і самостійних дій у нових ситуаціях, нестандартних умовах.

Тобто особистісне самовизначення – це процес свідомого визначення суб'єктом власної внутрішньої сутності та місця в системі суспільних відносин; воно має ціннісно-смысловий характер і виражається в активному ставленні особистості до себе та навколишньої дійсності.

Професійне самовизначення, порівняно з особистісним, визначається конкретним суб'єктом, умовами праці, особливістю міжособистісних виробничих відносин і відповідальністю за виконувану роботу. У ЗВО воно здійснюється через освоєння змісту майбутньої професійної діяльності, оволодіння компетенціями, необхідними для здійснення педагогічної діяльності, через формування професійної самосвідомості, професійної придатності, звичайно, через освоєння системи професійних цінностей.

Професійне самовизначення студента педагогічного університету – це не лише вибір конкретної професії, а й вибір усього життєвого шляху, спрямованого на формування психічно здорової особистості. На основі самоусвідомлення різноманітних фізичних, психічних і духовних станів, властивостей фізичної, психічної, соціальної, моральної і духовної діяльності «майбутній педагог виробляє для себе особливе суб'єктивне уявлення про здоров'я, а особисте здоров'я стоїть самосвідомості, спонукальної, емоційно-вольової та інтелектуальної сфери та професійної діяльності людини» [15, с. 176].

Такий підхід до розуміння професійного самовизначення, дозволяє розглядати його як творчий процес становлення особистості майбутнього вчителя, що включає інтереси, здібності та професійно значущі якості особистості, емоційні

установки та мотиви, ціннісні відносини та орієнтації, заломлені через Образ Я.

В ідеалі в процесі професійної освіти відбувається досягнення не тільки смислового розуміння професії, а й усвідомлення особистісної значущості для суб'єкта та проживання його власної емоційної причетності до професії. В результаті ціннісні орієнтації особистості будуть автентичні професійним цінностям.

Під професійними цінностями ми розуміємо «...систему когнітивних утворень, поєднаних з емоційно-вольовим механізмом, внутрішнім орієнтиром особистості, що спонукає і спрямовує мотиви, професійні дії та вчинки особистості, що визначає аксіологічний характер професійної діяльності» [3, с. 64].

Таким чином, саме процес формування цілей і смислів професійної (педагогічної) діяльності можна розглядати як ціннісне самовизначення майбутнього вчителя – суб'єкта навчально-професійної діяльності.

Вивчення змісту наукових визначень дослідників показало, що ціннісне самовизначення особистості майбутнього вчителя є складним за змістом, багатоетапним процесом становлення особистості як суб'єкта трудової діяльності. У результаті активної внутрішньої діяльності суб'єкта та цілеспрямованого процесу навчання і виховання, просторово-часовий континуум розвитку суб'єктності майбутнього вчителя формує здатність бачити незвичайне в звичайному, що визначає піднесеність, оптимістичний настрій життєвого сприйняття духовно досконалої людини. Духовно досконала людина має внутрішню свободу, що не суперечить свободі інших. Такого вчителя вирізняє щирість, визначеність і стійкість своїх життєвих поглядів, орієнтацій, переконань, які він готовий, не афішуючи, наполегливо й відкрито відстоювати, а водночас виправляти, уточнювати, удосконалювати.

Як ми бачимо, з одного боку, ставлення до професійного чи освітнього середовища формується на основі системи особистих цінностей майбутнього вчителя з попереднього досвіду (свідома частина цієї системи існує у формі ціннісних орієнтацій). З іншого боку, сама діяльність впливає на систему ціннісних орієнтацій, орієнтуючись на професійне бачення світу майбутньої спеціальності.

Отже, навчальний процес повинен бути побудований таким чином, що в рамках його структури майбутній фахівець може зрозуміти соціальне функціонування цінностей, побачити варіатив-

ність цінностей професійної діяльності, співвіднести їх з культурними нормами, щоб дати рефлексивну оцінку власним ціннісним уявленням та орієнтаціям.

У сучасних умовах вчитель стикається з непередбачуваними освітніми ситуаціями, змушений постійно приймати рішення про пріоритетність тих чи інших педагогічних дій, про перспективи педагогічних технологій, що формуються, виступати суб'єктом професійного вибору. Розуміння сенсу конкретних педагогічних дій і суспільно-історичного сенсу педагогічної праці в цілому, впливає на вибір мети, завдань, змісту, методів навчання та виховання, визначає характер стосунків між учасниками педагогічного процесу, зумовлює вибір власної професійної стратегії вчителя. У ситуації творчості та свободи дій підвищується ступінь особистої відповідальності педагога за вибір індивідуальної стратегії професійної діяльності. Спонтанність, невизначеність професійної поведінки повинні поступитися місцем усвідомленому, вільному, ціннісному каркасу педагогічної діяльності, в основі якого лежить ціннісне самовизначення майбутнього педагога.

Вельми суттєвим моментом у цьому відношенні є позитивне ставлення майбутнього вчителя до професійно-трудої сфери, що досягається шляхом узгодження внутрішньо-особистісних і професійних потреб, які охоплюють весь життєвий і трудовий шлях людини в міру сходження її до цінностей культури, науки і професії.

Таким чином, можна говорити про ціннісне самовизначення як процес оволодіння майбутнім вчителем особистісно-професійними цінностями, які знаходять своє вираження у формуванні такого системно-особистісного утворення, яке визначає здатність особистості майбутнього вчителя проєктувати перспективу власного життя, здійснювати свідомий і відповідальний вибір цінностей і цілей педагогічної діяльності. Проте, ціннісне самовизначення не закінчується і не обмежується завершенням професійної підготовки за обраною професією, воно охоплює весь життєвий і трудовий шлях людини.

Контент-аналіз сутнісних характеристик ціннісного самовизначення дозволяє розглядати його як спонукальний стимул, як основу власного розвитку та висуває за необхідне визначення його зовнішніх та внутрішніх умов.

До зовнішніх умов ціннісного самовизначення належить об'єктивна соціально-економічна ситуація, в якій відбувається формування професійної

самосвідомості і яка відображається в суспільній та індивідуальній свідомості в таких аспектах, як:

- затребуваність професії;
- престижність професії, мотивація вибору професії, в тому числі;
- змістовні особливості професійної діяльності.

Внутрішні (психологічні) умови ціннісного самовизначення мають на увазі не тільки процес розвитку самої особистості, а й систему її ціннісних орієнтацій і мотивів. Ціннісне самовизначення майбутнього педагога ґрунтується на таких ціннісних орієнтаціях як істина (пізнавальна діяльність), користь (практична діяльність), справедливість (комунікативна діяльність), добро (моральна діяльність), краса (творча діяльність), гармонія зі світом та собою (духовна практика).

Поєднання внутрішніх і зовнішніх умов призводить до якісних змін в особистості студента-майбутнього вчителя. Це відбувається завдяки формуванню цілісного і ціннісного уявлення особистості майбутнього вчителя про навколишній світ та розуміння свого місця і своєї ролі в ньому. Протягом життя людина постійно стикається з проблемами, пов'язаними з вибором життєвих орієнтирів, визначенням ціннісного ставлення до світу професії, рефлексією професійних досягнень, усвідомленням цілей і смислів при проектуванні свого професійного майбутнього в педагогічній галузі.

На наш погляд, система професійної підготовки майбутніх педагогів у сучасних умовах має бути націлена на формування адекватної можливості реалізувати власні життєві перспективи, пов'язані з їх майбутньою професією через формування конгруентної їй професійній системі ціннісних орієнтацій.

Отже, ціннісне самовизначення особистості – це процес пошуку сенсу, цілей і ресурсів власного життя в освітньому просторі та часі. Цей процес передбачає якісні зміни особистості у власному житті, зумовлені формуванням цілісного уявлення особистості про світ та розуміння свого місця в ньому. Воно співвідноситься з процесом

вибору майбутнім вчителем власної позиції, формуванням самосвідомості, яка породжує потребу пізнання себе як особистості, відмінної від інших людей, визначення власного «Я». У процесі набуття професійного досвіду ціннісні уявлення особистості майбутнього вчителя про себе доповнюються, конкретизуються, уточнюються та перебудовуються. Вони є основою для саморегуляції поведінки, самовиховання, рефлексії, планування діяльності щодо збереження психічного здоров'я та психологічного благополуччя дітей з урахуванням власних можливостей.

Висновки. Ціннісне самовизначення майбутнього вчителя – це педагогічно керований процес відповідального вибору та засвоєння студентами педагогічного університету особистісних і професійних цінностей, які, у свою чергу, визначають здатність особистості проектувати свій життєвий та професійний шлях, будувати життєві перспективи в діяльності. Ціннісне самовизначення студента-майбутнього педагога – це педагогічний феномен знаходження особистістю майбутнього вчителя сенсу і цілей життя на основі усвідомлення свого місця в професійному світі. Воно відбувається за рахунок збагачення ціннісних уявлень студента про професію педагога, сутність педагогічної діяльності, спрямованої на збереження психічного здоров'я дітей, визнання закріплених професійних цінностей як особистісно значущих і необхідних для професійного становлення, накопичення власних професійних цінностей, екзистенційних та аксіологічних знань, удосконалення практичних умінь і навичок надавати ефективну освітню послугу, а також рефлексію власної діяльності.

Результатом навчання має стати ідентифікація студентів з суб'єктом своєї майбутньої професійної діяльності, підвищення значущості ціннісно-сміслового аспекту під час вибору професії. Наступні етапи нашого дослідження стосуватимуться розробки даної моделі, визначення та експериментальної перевірки психолого-педагогічних умов ціннісного самовизначення та їх реалізації в університетському середовищі.

Список літератури:

1. Балл Г.О. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 60–74.
2. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 124–127.
3. Вітвицька С.С. Аксіологічний підхід до виховання особистості майбутнього вчителя. *Креативна педагогіка. Наук.-метод. Журнал*. Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. Вінниця, 2015. Вип. 10. С. 63–67.
4. Гриньова В.М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя. Харків : Основа, 1998. 300 с.

5. Дряпіка В. І. Теорія і практика формування ціннісних орієнтацій вчителя музики: навч. посібник. К. Ужгород: Ліра, 2000. 340 с.
6. Дубінка М. Специфіка професійного самовизначення особистості майбутнього фахівця. *Наук. зап. КДПУ. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград. 2015. Вип. 140. С. 47–51.
7. Зарубінська І. Б. Дослідження сформованості мотиваційної складової соціальної компетентності студентів вищих навчальних закладів. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*, 2009. №1 С. 27–29.
8. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості. К.; ТОВ Міжнар. фін. агенція, 1998. 220 с.
9. Кобильнік Л., Каткова Т. Ціннісне самовизначення особистості в сучасному освітньому просторі. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 2019, (24). С. 361–373
10. Максимчук Н.П. Зміст ціннісних орієнтацій в життєво-професійному самовизначенні майбутнього педагога. *Психологія. Зб. наук. праць*. Вип. 4 (7). К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 1999. С. 55–61.
11. Панчук Н.П. Ціннісні орієнтації як системо утворюючий фактор соціально активної позиції майбутнього фахівця. *Проблеми сучасної психології: зб.наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України*. Вип. 21. Кам. – Под.: Аксіома, 2013. С. 542–551.
12. Радул В. В. Фактори соціальної зрілості студентів педвузу: навчальний посібник із спецкурсу для студентів педвузів. Київ, 1994 144 с.
13. Руденко Ю. Ю. Особливості формування ціннісних орієнтацій у проблемі готовності майбутнього соціального педагога до особистісного самовизначення. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2016. Вип. 47. С. 337–346.
14. Савчин М. Здатності особистості: монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 288 с.
15. Савчин М. Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри: монографія. Дрогобич : ПП «ПОСВІТ», 2019. 232 с.
16. Саппа Г.-М.М. Процес професійного самовизначення учнівської молоді: модельний аналіз. *Вісник Харк. нац. ун-ту внутр. справ*. 2011. № 2. С. 343–352.
17. Maslow A. A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*. V. 50, No. 4. 1943. P. 370–396.

Bilozerska S.I., Mashchak S.O. SELF-DETERMINATION IN TERMS OF VALUES AS THE BASIS FOR THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE FUTURE TEACHER

The urgency of the need for training future specialists in professional pedagogical activity requires searching for a conscious approach to solving the problem of self-determination in terms of values. The article presents a theoretical analysis of the essence of self-determination in terms of values in the professional activity of the future teacher; defines the components and conditions that affect this phenomenon. It is noted that the meaningful side of self-determination of the future teacher's personality is determined by the process of formation of value orientations.

In the context of the above problem, the self-determination of the future teacher in terms of values is considered as a motivational stimulus and the basis of one's own development, as an individual's ability to make a conscious and responsible choice of values and goals of pedagogical activity, the ability to plan one's life and professional career, and to create life prospects in activities. It occurs due to the enrichment of the student's ideas about the profession of a teacher; the essence of pedagogical activity, recognition of established professional values as personally significant and necessary for professional development.

The value essence of self-determination is revealed, which is a manifestation of inner, psychological freedom and always involves the choice of an alternative from among the available ones. Attention is focused on the process of formation of personal and professional values, which are a valuable component of the formation of the future teacher's personality. The peculiarities of building an educational space, within which the future specialist could understand the social functioning of values, see the variability of the values of professional activity, are determined. It is proven that the key factor that determines the professional life strategy of the future specialist is the system of personal values, which ensures the choice of both life and professional goals. The value content and orientation of the future teacher is an important component for professional activity, and the combination of external and internal conditions of value self-determination leads to qualitative changes in his personality.

Key words: *values, value orientations, self-determination in terms of values, personal self-determination, professional self-determination, pedagogical activity.*

Власенко О.О.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ АУДІЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВИСЛОВЛЮВАННЯ ЯК ПОКАЗНИКА ПРОФЕСІЙНО-МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ

В статті висвітлено, що професійне мовлення забезпечує професійні комунікативні потреби менеджерів. За його допомогою збільшується швидкість та легкість сприйняття професійної інформації, що передається співрозмовником. Усне мовлення є одним із складових професійної комунікації менеджера. Воно є менш регламентованим та більш розповсюдженим у пересічній діяльності управлінця.

Визначено, що рівень розвитку професійного мовлення відображає професійно-мовленнєву компетентність. Одним з показників, що характеризує її рівень є показник аудіювання професійного висловлювання. Він відображає здатність індивіда вербально сприймати та розуміти професійну інформацію, що подана співрозмовником в усній формі.

Проведене автором емпіричне дослідження рівня аудіювання професійного висловлювання проводилося за допомогою визначення психологічних передумов сприйняття усної інформації індивідом та наявності практичних навичок усного сприйняття професійного тексту. Використовувалось тестування та ситуаційне аудіо завдання. Загальна кількість респондентів складала 252 абітурієнта ВНЗ України за спеціальністю «Менеджмент». Був проведений аналіз рівня цього показника у бакалаврів та магістрів.

Результати емпіричного дослідження виявили, що в обох групах (магістри, бакалаври) більшість респондентів (від 84% до 88%) мають низький та дуже низький рівень практичних навичок аудіювання. Було виявлено дисонанс між власним баченням респондентів своїх можливостей та практичних навичок аудіювання. Завищена оцінка своїх можливостей щодо слухання свідчить про задоволеність своїм рівнем аудіювання та не бажанням щось змінювати.

Вважаємо, що необхідно підвищити рівень аудіювання професійного висловлювання у майбутніх менеджерів для підвищення рівня їх професійно-мовленнєвої компетентності.

Ключові слова: аудіювання, усне мовлення, професійне мовлення, менеджер, професійно-мовленнєва компетентність.

Постановка проблеми. Професійне мовлення відбувається як між представниками певної професійної спільноти так і в будь якій професійній діяльності. За його допомогою збільшується швидкість та легкість сприйняття професійної інформації, що передається співрозмовником. Особливо важливим воно є в професіях, де комунікації є основою діяльності. Саме до таких професій відноситься менеджмент. Якість професійного мовлення менеджера характеризується його професійно-мовленнєвою компетентністю.

Усне мовлення є одним із складових професійної комунікації менеджера. Воно є менш регламентованим та більш розповсюдженим у пересічній діяльності управлінця.

Емпіричне дослідження рівня сприйняття усного мовлення є одним із етапів дослідження

рівня професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх менеджерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про недостатність аналізу емпіричних даних сприйняття усного професійного мовлення. Питаннями сприйняття мовлення займалися чимало вчених: В. Артемов, І. Бжалава, В. Виготський, Т. Дрідзе, Н. Жинкін, І. Зимня, С. Куранова, А. Леонтьєв, Л. Мамчур, А. Меграбян, Дж. Миллер, В. Морозов, Дж. Мортон, О. Орищенко, К.Стивенс, С. Рубинштейн, М.Халле, М. Хеггард та ін. Однак, їх дослідження не висвітлюють рівень сприйняття усного мовлення майбутніми менеджерами.

Постановка завдання. Метою роботи є аналіз результатів емпіричного дослідження рівня аудіювання професійного висловлювання, як показника професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх менеджерів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні суспільні відносини вимагають від фахівця, як від особи, що має бажання ефективно інтегруватись, згідно своєї професійної діяльності, у суспільство, вміння швидко сприймати інформацію, що йому необхідна для впровадження своїх професійних дій.

Професійне мовлення забезпечує комунікативні потреби менеджерів. Розділяємо думку О. Соболевської, яка вважала, що «усне мовлення – найважливіша форма існування мови як засобу комунікації; воно має багатогранну структурну і комунікативну специфіку», при чому професійне усне мовлення також «нормоване й регламентоване» [7, с. 4].

Сприйняття усного мовлення включає певну систему переробки вхідних сигналів, у нашому дослідженні – це професійне мовлення. Рівень розвитку професійного мовлення відображає професійно-мовленнєва компетентність менеджера, яка є невід'ємною частиною його професійної компетентності та відображає здатність менеджера продукувати, за допомогою доречних професійних мовних засобів інформаційно насичене, відповідно структуроване висловлювання та вербально сприймати, осмислювати і розуміти професійно-центровану інформацію, що надана співрозмовником, з оцінкою та релевантною її інтерпретацією.

Одним з показників, що характеризує її рівень є показник аудіювання професійного висловлювання, який відображає здатність індивіда вербально сприймати та розуміти професійну інформацію, що подана співрозмовником в усній формі. Цей показник потребує від менеджера відповідних знань і навичок.

Розділяємо підхід Н. Заніздра та В. Заніздра, які вважали, що до елементів, які «складають основу мовленнєвої компетенції майбутнього фахівця» входять вміння «адекватно сприймати на слух діалог і монолог, що передбачає зосередження уваги на осмисленні висловлення (теми, фактів); використовувати різні прийоми фіксації почутого (запис ключових слів, плану висловлення) залежно від комунікативного завдання (участь у дискусії, передача та використання інформації у власній професійній діяльності)». [4, с. 158]

Вміння сприймати усне мовлення є дуже важливим при налагодженні всіх зв'язків, як зазначали О. Авраменко, Л. Яковенко та В. Шийка, «вміння слухати має першочергове значення у людському спілкуванні». Адже, «слухаючи, реципієнт розкриває смисл інформації, яку він отри-

мав від комунікатора». При цьому, слухання є підґрунтям для ефективного спілкування, основою якого є використання вербальних інструментів, що застосовуються також для підтвердження розуміння інформації. Саме сприйняття формалізованих одиниць професійної мови (слів, словосполучень) та правильне їх розуміння у контексті, є основним у сприйнятті повідомлення в діловому спілкуванні. При цьому, «ефективне слухання передбачає: правильне розуміння слів і почуттів мовця» [1, с. 72–74].

Оцінюючи навички сприйняття усного мовлення, необхідно зважати на існування ряду недоліків цього виду мовлення. Так на думку Т. Бурмаки «недоліком усних комунікацій є те, що вони можуть бути недостовірними (неправильно вибрані слова для вираження змісту; якісь перешкоди, що переривають процес; слухач забуває частину або все повідомлення; не вистачає часу на виважені відповіді тощо)» [2, с. 19].

Вважаємо, що сприйняття усної інформації відбувається у внутрішньому мовленні, у відповідності до процесу розуміння, який складається з етапів декодування, ідентифікації мовленнєвих одиниць із базою, що присутня у внутрішньому мовленні, інтерпретації та оцінки і результативного пояснення отриманої інформації.

Спрямовуємось на думку Л. Калмикової, яка вважала, що «сприймання мовлення являє процес вилучення (встановлення) смислу, що стоїть за зовнішньою формою мовленнєвих висловлювань» [6, с. 57].

При аналізі визначаємо розуміння респондентами структури повідомлення, оскільки «сегментація усного дискурсу є однією з центральних проблем організації усного дискурсу». При цьому, лише «транскрибування усного дискурсу демонструє його структурованість на локальному рівні» [3, с. 70].

В нашому емпіричному дослідженні брали участь абітурієнти, що навчалися на IV курсі бакалаврату (перший, бакалаврський рівень ЗВО IV рівня акредитації) та на I курсі магістратури (другий, магістерський рівень ЗВО IV рівня акредитації) за спеціальністю 073 «Менеджмент». Емпіричне дослідження рівня аудіювання професійного висловлювання проводилося за допомогою визначення психологічних передумов сприйняття усної інформації індивідом та наявності практичних навичок усного сприйняття професійного тексту. Використовувалось тестування та ситуаційне аудіо завдання. Загальна кількість респондентів

склала 252 абітурієнта ВНЗ України, з них 126 магістрів та 126 бакалаврів.

Аналізуючи сприйняття усного мовлення, необхідно визначити спонукаючий рівень сприйняття мовлення, який відображає психологічну готовність індивіда до сприйняття.

Для визначення психологічної передумови сприйняття професійної інформації, рівня уміння вербального сприйняття усної інформації індивідом, використовуємо тест – методика Г. Козирєва «Уміння слухати».

За цією методикою, на кожне питання необхідно надати відповідь «так» або «ні». Далі всі відповіді оцінюються за схемою: відповідь з 1 до 9 питання: так – 0 балів, ні – 1 бал; відповідь з 10 до 14 запитання: так – 1 бал, ні – 0 балів;

відповідь з 14 до 16 запитання: так – 0 балів, ні – 1 бал.

Надалі всі отримані бали підсумували та визначили наступні рівні сприйняття усного мовлення: вище 12 балів – дуже високий рівень сприйняття усного мовлення; від 11 до 12 балів – високий рівень сприйняття усного мовлення; від 8 до 10 балів – середній рівень сприйняття усного мовлення; від 6 до 7 балів – низький рівень сприйняття усного мовлення; менше 6 балів – дуже низький рівень сприйняття усного мовлення.

За цією методикою, найбільша частина респондентів 47% (n=120) відноситься до середнього рівня сприйняття усного мовлення. До високого рівня сприйняття усного мовлення відноситься 37% (n=93) та до дуже високого рівня 5% (n=12). До низького рівня сприйняття усного мовлення відноситься лише 11% (n=27). Аналіз рівнів показників за досліджуваними групами респондентів (бакалаврів та магістрів) засвідчив, що тенденція

практично не відрізняється. (рис. 1) Середньо-зважене відхилення показників становило 2,5%.

Для підтвердження цих емпіричних даних, розраховуємо коефіцієнт Фішера та Стьюдента. Коефіцієнт Фішера складає 1,19, що менше ніж f -критичне при кількості ступенів свободи $p < 0,05$; $p < 0,01$. Це підтверджує $N0$ – нульову гіпотезу, відповідно якої групи бакалаврів та магістрів є однорідними вибірками в межах своєї групи.

Коефіцієнт Стьюдента дорівнює 0,35, що менше ніж t -критичне при кількості ступенів свободи $p < 0,05$; $p < 0,01$. Відповідно до цього, ми приймаємо $N0$ – нульову гіпотезу, що говорить про рівність дисперсій цих двох вибірок, тобто відмінності порівнюваних величин статистично є не значимими. Отже, рівень психологічні передумови вербального сприйняття усної інформації індивідом у цих двох групах респондентів однакова.

Ці дані свідчать, що більшість респондентів вважають, що вони вміють слухати свого співрозмовника. На їх думку, більшості людей подобається з ними спілкуватися тому, що вони є уважними слухачами.

Таким чином, це свідчить про наявність внутрішнього розуміння достатності рівня здатності сприймати інформацію у більшості абітурієнтів, що проходили опитування.

Для підтвердження цих даних проводимо перевірку у респондентів рівня практичних навичок сприйняття усного професійного мовлення, а саме аналізуємо аудіювання професійних повідомлень з визначеного фаху. За рахунок відсутності методик, що допоможуть цей показник оцінити, використовуємо Кейс-стаді, згідно якому, респондент сприймаючи певний текст, ситуаційне

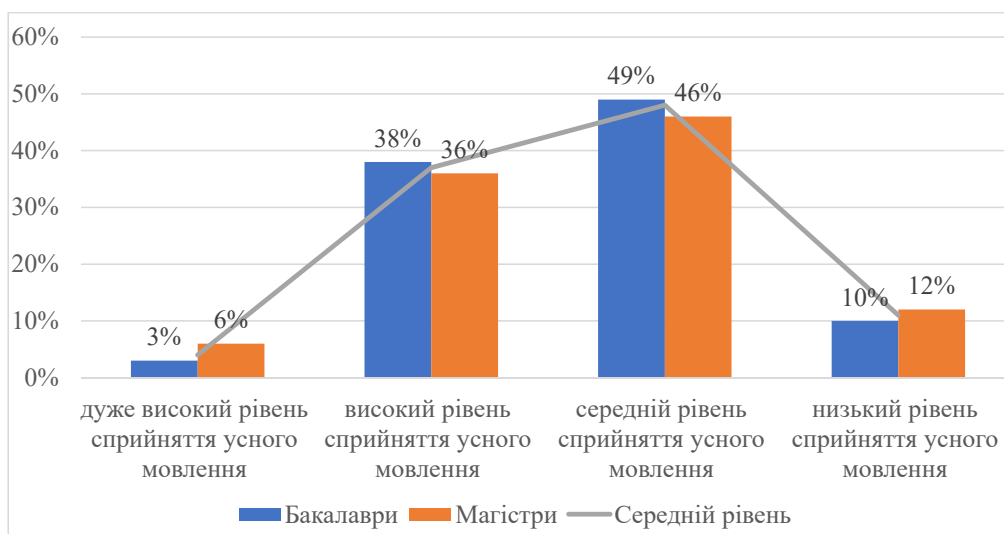

Рис. 1. Рівень сприйняття усного мовлення майбутніми менеджерами

завдання, на слух та повинен скласти відповідний документ. У нашому випадку, це документ з менеджменту, наказ.

При аналізі тексту використовуємо підхід Л. Калмикової, яка визначила «розуміння психологічно характеризується різною глибиною, різною якістю». Вона виокремила три рівні: перший, «початковий, загальний рівень розуміння свідчить про розуміння тільки основного предмета висловлювання, – того, про що йдеться», другий рівень «рівень розуміння смислового змісту – визначається розумінням всього висловлювання, викладення думки продуцента, її розвитку, аргументації», третій рівень «визначається розумінням не тільки того, про що і що саме було сказано, а найголовніше – для чого про це йшлося, якими мовними засобами була виражена думка» [6, с. 59].

Для визначення рівня аудіювання пропонуємо наступну градацію оцінок, за якою, відображення у наказі певної інформації оцінюється у 10 балів. У разі її викривлення – 5 балів, у разі її відсутності – проставляється 0 балів.

Для проведення оцінки, виходимо, що інформація, яка повинна бути відображена у наказі: підприємство «Джолі»; програма підвищення ефективності системи управління на 2021 рік; дотримання принципів рівності в колективі; менеджери і співробітникам повинні носити однакову уніформу; менеджери і співробітникам повинні харчуватися в загальній їдальні; менеджери і співробітникам повинні працювати в загальному приміщенні; створення постійно діючого комітету, для постійного обміну інформацією і думками; створення «гуртків якості»; в склад «гуртка

якості» входять представники всіх підрозділів і служб підприємства; раціоналізатори та винахідники заохочуються морально і матеріально.

При аналізі аудіювання ґрутуємось на твердженні, що «воно передбачає розвиток навичок та вмінь сприймання мови у формі монологічного та діалогічного мовлення» [5, с. 81].

Наділі всі бали підсумовуються. Максимальна оцінка за Кейсом складає 100 балів. Отримана сума балів інтерпретується виходячи з наступних даних: вище 90 балів – дуже високий рівень аудіювання професійного тексту; від 80 до 90 балів – високий рівень аудіювання професійного тексту; від 60 до 79 балів – середній рівень аудіювання професійного тексту; від 40 до 59 – низький рівень аудіювання професійного тексту; менше 40 балів – дуже низький рівень аудіювання професійного тексту.

За даними цього кейсу, найбільша частина респондентів 56% (n=141) відноситься до низького рівня аудіювання професійного тексту та 30% (n=76) до дуже низького рівня цього показника. Лише 14% (n=35) до середнього рівня аудіювання професійного тексту.

Аналіз рівнів показників за досліджуваними групами респондентів (бакалаврів та магістрів) засвідчив, що тенденція відрізняється (рис. 2).

За цим кейсом, рівень аудіювання професійного тексту у магістрів вище. До середнього рівня аудіювання професійного тексту відноситься 16% (n=20) магістрів та 12% (n=15) бакалаврів. При тому, що до низького рівня аудіювання професійного тексту відноситься 62% (n=78) магістрів, при 50% (n=63) бакалаврів. При цьому, у бакалаврів,

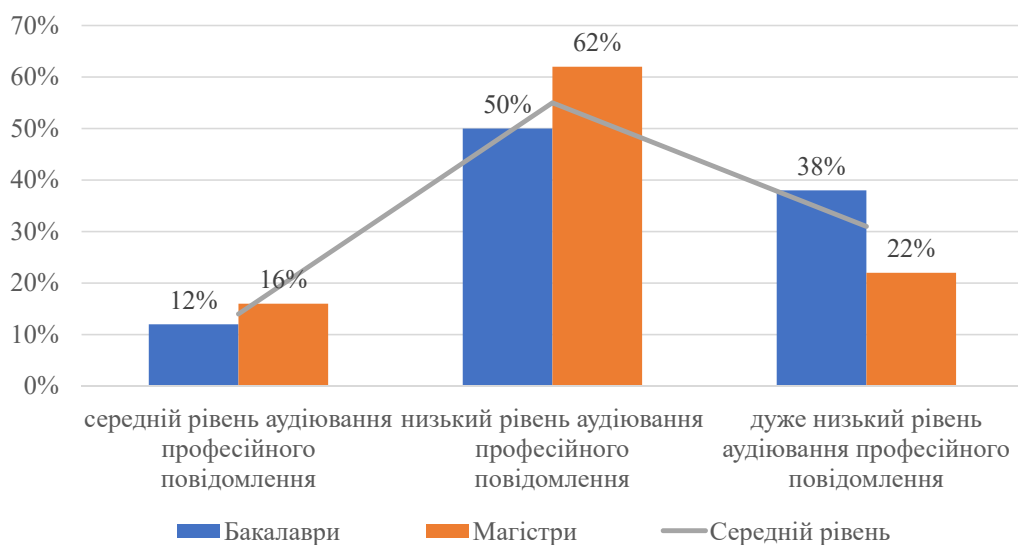

Рис. 2. Рівень аудіювання професійного повідомлення майбутніми менеджерами

до респондентів з дуже низьким рівнем цього показника відносяться 38% (n=48) респондентів, на відміну від магістрів, де до найнижчого рівня відноситься лише 22% (n=28).

Для підтвердження цих емпіричних даних, розраховуємо коефіцієнт Фішера та Стюдента. Коефіцієнт Фішера складає 1,04, що менше ніж f -критичне при кількості ступенів свободи $p < 0,05$; $p < 0,01$. Це підтверджує H_0 – нульову гіпотезу, відповідно якої групи бакалаврів та магістрів є однорідними вибірками в межах своєї групи.

Коефіцієнт Стюдента дорівнює 2,63, що більше ніж t -критичне при кількості ступенів свободи $p < 0,05$; $p < 0,01$. Відповідно до цього ми не приймаємо H_0 – нульову гіпотезу, що говорить про нерівність дисперсій цих двох вибірок, тобто відмінності порівнюваних величин статистично є значимими. Отже, рівень практичних навичок аудіювання професійних повідомлень у цих двох групах респондентів різний.

Підсумовуючи, визначаємо, що в обох групах більшість респондентів (від 84% до 88%) мають низький та дуже низький рівень практичних навичок аудіювання. Все це свідчить про дисонанс власного бачення респондентами своїх можливостей та навичок, щодо слухання, з реальними результатами аудіювання професійного повідомлення. Завищена оцінка своїх можливостей щодо слухання говорить з одного боку про підвищене бажання, а отже мотивування опанування цієї навички, а з іншого про задоволення своїм рівнем аудіювання та не бажанням щось змінювати. Такі результати засвідчують необхідність підвищення рівня аудіювання професійного тексту майбутніми менеджерами та роботу з психо-

логічним сприйняття адекватного розуміння респондентами своїх можливостей і рівня навичок.

Висновки. Рівень сприйняття усного мовлення відображає показник аудіювання професійного висловлювання, який є одним з показників, що оцінює професійно-мовленнєву компетентність менеджера, яка є невід'ємною частиною його професійної компетентності та відображає здатність менеджера продукувати, за допомогою доречних професійних мовних засобів інформаційно насичене, відповідно структуроване висловлювання та вербально сприймати, осмислювати і розуміти професійно-центровану інформацію, що надана співрозмовником, з оцінкою та релевантною її інтерпретацією.

Показник аудіювання професійного висловлювання відображає здатність індивіда вербально сприймати та розуміти професійну інформацію, що подана співрозмовником в усній формі.

Емпіричне дослідження рівня показника аудіювання професійного висловлювання майбутніх менеджерів свідчить про дисонанс власного бачення респондентами своїх можливостей та навичок, щодо слухання, з реальними результатами аудіювання професійного повідомлення. Підсумовуючи, визначаємо, що в обох групах (бакалаври, магістри) більшість респондентів (від 84% до 88%) мають низький та дуже низький рівень практичних навичок аудіювання.

Подальше дослідження цього напрямку є дуже перспективним та доцільним, оскільки рівень цих навичок в менеджменті відіграє суттєву роль, відповідаючи за зворотній напрямок процесу професійної комунікації, та забезпечуючи високий рівень критерію сприйняття мовлення професійно-мовленнєвої компетентності.

Список літератури:

1. Авраменко О. О., Яковенко Л. В., Шийка В. Я. Ділове спілкування: Навчальний посібник. / За наук. ред. О.О. Авраменко. Івано-Франківськ : «ЛілеяНВ», 2015. 160 с.
2. Бурмака Т. М. Комунікативний менеджмент : конспект лекцій (для студентів бакалавріату всіх форм навчання спеціальності 073 – Менеджмент). Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 69 с.
3. Жмаєва Н. С., Гохман К. Є. Концептуальні засади аналізу дискурсу/ *Science and Education a New Dimension. Philology*, VI(48), Issue: 161, 2018. P. 68–72.
4. Заніздра Н.О., Заніздра В.В. Формування професійного мовлення студентів технічних спеціальностей у вищому навчальному закладі / *Вісник КДПУ*. Випуск 2/2006 (37). Частина 2, С. 157–159.
5. Костик Є. Проблема сприйняття і розуміння іншомовного мовлення студентами нефілологічних факультетів / *Psycholinguistics*, 2016, Вип. 20 (2) С. 77–88.
6. Психологія мовлення і психолінгвістика: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Калмикова Л.О., Калмиков Г.В., Лапшина І.М., Харченко Н.В.; За заг. ред. Л.О.Калмикової. К.: Переяслав Хмельницький педагогічний інститут, в-во «Фенікс», 2008. 245 с.
7. Соболевська О. Усне професійне мовлення. Львів : Малий видавничий центр, 2018. 100 с.

Vlasenko O.O. AN EMPIRICAL STUDY OF THE LEVEL OF PROFESSIONAL SPEECH LISTENING AS AN INDICATOR OF THE PROFESSIONAL SPEECH COMPETENCE OF FUTURE MANAGERS

The article highlights that professional speech meets the professional communicative needs of managers. It speeds up and simplifies the perception of professional information transmitted by the interlocutor. Oral communication is one of the components of manager's professional communication. It is less regulated and more common in ordinary activities of a manager.

It is determined that the level of professional speech development reflects professional speech competence. One of the indicators characterizing its level is the indicator of professional speech listening. It reflects the individual's ability to verbally perceive and understand professional information presented by the interlocutor in oral form.

The author conducted the empirical research on the level of professional speech listening by determining the psychological prerequisites for the perception of oral information by an individual and the presence of practical skills in the oral perception of a professional text. Testing and a situational audio task were used. The total number of respondents was 252 management applicants to Ukrainian universities. One has analyzed the level of this indicator among Bachelors and Masters.

The results of the empirical study reveals that the majority of respondents in both groups (Masters, Bachelors) (from 84% to 88%) have a low and very low level of practical listening skills. A dissonance was found between the respondents' own vision of their capabilities and practical listening skills. The overestimation of one's listening abilities indicates satisfaction with one's level of listening and no desire to change anything.

We believe that it is necessary to increase the level of professional speech listening among future managers in order to increase the level of their professional speech competence.

Key words: *listening, oral speech, professional speech, manager, professional speech competence.*

Кучма Т.В.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ФАКТОРІВ СТРЕСОСТІЙКОСТІ БАТЬКІВ ДІТЕЙ З ПСИХОФІЗИЧНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

У статті коротко означено проблематику психологічного вивчення батьків дітей із психофізичними порушеннями, зокрема наявність особистісних психологічних бар'єрів при обговоренні сімейних негараздів, а також коротко проаналізовано науково-теоретичні та емпіричні дослідження подібного спрямування та тематики. Означено поняття «стрес» та «стресостійкість», у тому числі запропоновано власне розуміння поняття «стресостійкість батьків дітей з психофізичними порушеннями». Виокремлено фази реагування батьків на появу в сім'ї дитини з порушеннями розвитку (стресовий стан; негативізм, заперечення діагнозу; депресивний стан; адекватні емоційні контакти, початок соціально-психологічної адаптації; конструктивні дії), виділено чинники погіршення психологічного стану батьків (хронічна психічна напруженість, високий рівень тривоги і фізичне навантаження; ризик сімейних конфліктів, погіршення подружніх стосунків; погіршення дитячо-батьківських стосунків; втрата перспектив професійної діяльності та обмеження дозвілля батьків; труднощі встановлення й підтримання взаємовідносин з оточенням; відсутність моральної підтримки з боку рідних та друзів та ін.), охарактеризовано симптоми емоційного вигорання батьків (почуття безсилля, спустошеності та безпорадності; байдужість і відсутність емпатії; втрата сенсу діяльності та бажання докладати зусилля для вирішення проблеми; дистанціювання від дитини; цинізм і песимізм щодо інших; психосоматичні захворювання тощо). У статті висвітлюються результати першого етапу дисертаційного дослідження – пілотажного, спрямованого на визначення ключового фактору стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями, що стане основою подальшого означення та цілеспрямованого вивчення ключових чинників згаданого феномену за допомогою встановлення глибинних кореляційних зв'язків. Автору вдалося встановити, що батьки дітей з аутистичними порушеннями та ДЦП найбільш гостро переживають стрес і неоптимістично ставляться до майбутнього своїх дітей, на відміну від батьків, які виховують дітей із сенсорним порушеннями. При цьому задоволені наданими освітньо-реабілітаційними послугами більше батьки дітей з аутистичними порушеннями та дітей з порушеннями сенсорних функцій, а найменше батьки, які виховували дітей із ДЦП і розумовою відсталістю.

Ключові слова: стрес, стресостійкість, батьки дітей з психофізичними порушеннями, емоційне вигорання, стресостійкість батьків дітей з психофізичними порушеннями.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть кількість сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, істотно збільшилася, що зумовило посилення науково-практичної уваги до проблеми налагодження особливого соціально-психологічного супроводу для таких сімей, враховуючи кількість соціальних, культурних, фінансових, психологічних, освітніх та правових проблем, з якими стикаються батьки у ході виховання, а також внутрішньосімейних дитячо-батьківських та подружніх проблем у стосунках на фоні стресових переживань і емоційного вигорання внаслідок високого рівня відповідальності за життя дитини.

Для дітей, які мають вроджені чи набуті психофізичні порушення, емоційно-психологічне

спілкування з батьками відіграє важливу роль у формуванні їхньої самооцінки, світосприйняття, поведінки, почуття соціальної включеності. Саме тому чинники стресостійкості як передумови розвитку і подолання стресу обрані предметом нашого наукового дослідження, незважаючи на складність подібних досліджень через психологічні бар'єри сімей у кожному індивідуальному випадку щодо обговорення ступеню тяжкості порушення своєї дитини, характеру дитячо-батьківських та подружніх стосунків, аналізу об'єктивних можливостей доступу до психологічного супроводу [2; 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливе значення в побудові концепції психологічної допомоги сім'ям, що виховують дітей з

особливими освітніми потребами, набуває положення про психологічну травматизацію батьків цих дітей. До сьогодні предметом науково-теоретичного та емпіричного вивчення серед науковців вже ставали такі аспекти: проблеми та стадії адаптації сім'ї до народження та виховання дитини з порушеннями в розвитку (Л. А. Кисляк, Т. О. Комар, І. В. Лунгул, Н. І. Погорільська, М. І. Радченко, О. М. Хомаківська, Л. Чопик, Е. Картер (E. Carter), М. Макголдрик (M. McGoldrick), М. Селігман (M. Seligman), Р. Дарлінг (R. Darling), Г. Х. Сінгер (G. H. Singer), Б. Л. Еттридж (B. L. Ethridge)); питання необхідності психолого-педагогічного вивчення та надання корекційної допомоги родинам, їх психологічний супровід (Т. Д. Ілляшенко, А. А. Колупаєва, Г. В. Кукуруза І. Ю. Левченко, М. С. Певзнер, О. Романчук); психологічні проблеми в сім'ях дітей з порушеннями психофізичного розвитку (О. Горещька, Л. І. Гриценюк, І. В. Добряков, Т. Д. Ілляшенко, Г. В. Кукуруза, О. А. Романенко); специфіка взаємовідносин в родинах, де виховуються діти з розладами аутистичного спектру (Л. М. Беткер, Д. І. Шульженко, Т. В. Скрипник, К. О. Островська та ін.) з інтелектуальними порушеннями (Г. О. Мішина, А. В. Міненко, М. І. Мушкевич, В. М. Синьов, М. І. Радченко, О. В. Чеботарьова та ін.), із порушеннями сенсорного розвитку – зору (Л. С. Вавіна, Є. А. Клопота, В. Федоренко та ін.), слуху (В. В. Жук, Н. В. Мазурова, Т. Г. Богданова), з розладами опорно-рухового апарату (І. Ю. Левченко), з комплексними порушеннями (М. М. Тесленко, В. В. Шевчук); відношення матері до дитини із обмеженими можливостями (Г. В. Кукуруза, Н. І. Погорільська, Є. О. Савіна, К. О. Островська, І. В. Чухрій); взаємодія батьків з дітьми, які мають мовленнєві порушення (С. Ю. Конопляста, В. В. Тарасун, М. К. Шеремет та ін.) [2].

Сутнісні характеристики, психологічні механізми, структурні компоненти, соціально-психологічні чинники стресостійкості особистості як здатності протистояти стресу та адаптуватися і протидіяти негативному впливу зовнішніх і внутрішніх стресогенних чинників вивчалися українськими та закордонними вченими, такими як Г. М. Дубчак, Т. М. Дудка, М. М. Кононова, В. М. Корольчук, М. С. Кудінова, Ю. О. Тептюк, Р. М. Шевченко, М. М. Шпак та ін.

Мета дослідження – означити фактори стресостійкості батьків дітей з психофізичними порушеннями та емпірично перевірити їх зв'язок із досліджуваним явищем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особистий досвід роботи в якості керівника інклюзивно-ресурсного центру показує, що після проведеного комплексного обстеження командою спеціалістів та у випадку підтвердження побоювань батьків про наявність особливих освітніх потреб дитини деяким сім'ям нерідко складно швидко адаптуватися до пов'язаних з цим нових умов функціонування, а саме: до необхідності активного включення в тривалий процес психолого-педагогічної чи фізичної реабілітації та, відповідно, пов'язаних з цим потреб зміни звичного режиму дня і відпочинку; до свідомого перегляду цінностей, життєвих орієнтирів. Ситуація ускладнюється у випадку відсутності належної, як мінімум, психологічної підтримки з боку членів родини та друзів, у разі чого сім'я залишається сам на сам зі своїми переживаннями та об'єктивними проблемами, певним чином соціально ізолюється, знаходиться в стані тривалого психоемоційного напруження і фізичної втоми по догляду за особливою дитиною [4].

Стрес у сім'ях, де народжується хвора дитина, Г. В. Кукуруза потрактує як комплексну психотравму, оскільки радісне очікування здорової дитини під час вагітності, після появи дитини з порушеннями, трансформується в депресивну жертвовність, що веде за собою регресивні явища та тенденції, сексуальну дисгармонію, апатичну пасивність в особистісній або міжособистісній взаємодії батьків. Вчена підкреслює: чим більший рівень порушення розвитку дітей, тим більше виражені у батьків прояви стресу та його наслідків (тривоги і депресії), що, в свою чергу, негативно впливає на адекватність усвідомлення проблеми й емоційне прийняття самої дитини [3, с. 23].

З огляду на різні підходи до трактування стресостійкості як феномену, пропонуємо власне бачення стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями: це здатність батьків до саморегуляції і самоконтролю в ситуації психоемоційного і фізичного навантаження, пов'язаного з травматичним переживаннями щодо ненормативного розвитку і невизначеності майбутнього дитини, необхідністю вирішувати нагальні питання по догляду і реабілітації, що потребує внутрішніх і зовнішніх ресурсів.

Вчені зауважують, що на появу в сім'ї дитини з порушеннями розвитку реагувати батьки можуть кількома почерговими фазами, різними за тривалістю і проявами, залежно від внутрішньосімейної ситуації: 1) стресовий стан (страх, відчай, розгубленість); 2) негативізм, заперечення

діагнозу, недовіра до лікарів, проекція власного почуття провини на інших (як засіб для подолання пригніченості і тривоги); 3) депресивний стан внаслідок усвідомлення справжнього становища, втрати сподівань на усунення хвороби дитини, що позначається, зокрема, на подружніх стосунках; 4) адекватні емоційні контакти, початок соціально-психологічної адаптації батьків та інших членів сім'ї [8, с. 175]; 5) конструктивні дії [6, с. 39].

У ході науково-теоретичного аналізу поглядів учених-психологів на чинники погіршення психологічного стану батьків дітей із психофізичними порушеннями (О. С. Груніна, І. В. Добряков, І. Б. Іванова, М. М. Кононова, Г. В. Кукуруза, І. В. Лунгул, М. І. Радченко, Л. Чопик, В. В. Шевчук та ін.), нами виділено основні: хронічна психічна напруженість, вираження тривоги і фізичне навантаження батьків, особливо в матері, у процесі догляду за дитиною з різним ступенем вираження психофізичного порушення, супутніми розладами; ризик сімейних конфліктів на фоні хвороби дитини, незадоволеності сімейним життям, що нерідко призводить до розлучення; емоційний внутрішньоособистісний та міжособистісний дисбаланс у взаєминах з дитиною; втрата перспектив професійної діяльності та обмеження дозвілля батьків, повне занурення у хворобу дитини і відмова від самореалізації; труднощі встановлення й підтримання взаємовідносин з оточенням (сусідами, колегами, друзями) на комунікативно-емоційному рівні в умовах нової життєвої ситуації; складність пошуку і доступу (територіального, фінансового) до спеціальних освітньо-реабілітаційних центрів, що ускладнює, затримує процес надання хворій дитині допомоги і посилює стресовий стан батьків; постійний пошук додаткових джерел доходу для забезпечення лікування та спеціального догляду за дитиною; втрата надії на одужання при складному порушенні розвитку дитини; відсутність моральної підтримки з боку рідних та друзів [5].

Враховуючи означені вище чинники пролонгованого стресу у батьків дітей з психофізичними порушеннями, ми поділяємо думку дослідників, що для психоемоційного стану батьків нерідко властиві симптоми емоційного вигорання, а саме: почуття безсилля, спустошеності та безпорадності; байдужість і відсутність емпатії; втрата сенсу діяльності та бажання докладати зусилля для вирішення проблеми; дистанціювання від дитини, втрата інтересу до ігор з нею; цинічне ставлення до людей, холодна жорстокість, про-

гресуючий песимізм; психосоматичні захворювання, порушення сну, запаморочення, головний біль, проблеми з вагою [7, с. 32]. Очевидно, такий психоемоційний стан батьків не може не позначитися на характері їх взаємовідносин з дитиною з порушеннями психофізичного розвитку, впливає на батьківське ставлення та батьківські установки щодо цих дітей. З огляду на це, виникає необхідність активного емпіричного вивчення стресостійкості батьків, оскільки вона визначає психологічний клімат у сім'ї (повній чи неповній), від якого, вважаємо, напряму залежить адаптація дитини з порушеннями розвитку до навколишнього середовища, формування у неї досвіду соціального спілкування, норм поведінки, морально-ціннісних орієнтацій, характеру взаємовідносин з іншими людьми. Як стверджують фахівці, відсутність такої важливої якості як стресостійкість вказує на нездатність батьків здійснювати виховання та соціальний супровід власної дитини протягом усього життя, активно взаємодіяти з фахівцями різного рівня за єдиними вимогами чи навпаки, свідчить про схильність до аутизації по відношенню до дитини чи соціуму [1, с. 61].

Отож, початковий етап нашого дослідження передбачав ретельний аналіз емпіричної вибірки та окреслення можливих факторів стресостійкості батьків дітей з психофізичними порушеннями. Попередня перевірка кількох гіпотез ґрунтувалася на вихідних даних авторської анкети за трьома ключовими питаннями: результативність наданих освітньо-реабілітаційних послуг дитині з порушеннями психофізичного розвитку; самооцінка рівня стресу батьків; плани батьків на майбутнє стосовно себе та дитини.

Обробка результатів містила обчислення частоти зустрічальності низьких показників (кількість наданих відповідей у діапазоні від одного до п'яти балів – \sum №1-5) та частоти зустрічальності середніх та високих балів під час оцінювання питань анкети (кількість наданих відповідей у діапазоні від п'яти до десяти балів – \sum №6-10)

Ми прагнули підтвердити чи спростувати наявність зв'язку між цими трьома показниками та такими факторами, як: тип психофізичного порушення дитини; ступінь складності порушення психофізичного розвитку дитини; стать дитини; кількість дітей у сім'ї; сімейний статус батьків (заміжні, розлучені). Відповідно, дослідження передбачало поетапну перевірку кожного із зазначених факторів, а у підсумку – означення основного з них. Далі у статті висвітлено отримані на сьогодні результати.

У ході аналізу емпіричних даних ми, зрештою, зробили висновок, що такі фактори, як «кількість дітей у сім'ї», «сімейне положення» та «стать дитини» з порушеннями психофізичного розвитку особливо не впливають на рівень стресу у мам. Відкинули також припущення щодо впливу фактору «ступеню складності» порушення психофізичного розвитку дитини, оскільки анкетні дані опитаних батьків засвідчили чималу відсоткову перевагу серед їхніх дітей середнього ступеню захворювання, тож подальший аналіз не дав би достовірних порівняльних результатів.

З метою перевірки гіпотези стосовно того, що стресовий стан мам може проявлятися по-різному у зв'язку із діагнозом дитини (незалежно від статі), ми спробували організувати кілька груп: 1) діти з діагнозом розумова відсталість ($n=104$); 2) діти з діагнозом ДЦП ($n=43$); 4) діти з діагнозом аутистичні розлади ($n=46$); 5) діти з порушеннями сенсорних функцій ($n=27$). У центрі уваги – все ті ж три анкетних питання, відповіді на які у балах дозволили порівняти групи за схильністю самооцінки низькими (від 1 до 5) та високими (від 6 до 10) балами.

Перевірка отриманих емпіричних даних здійснювалася за допомогою параметричного критерію для двох незалежних вибірок t -Стюдента.

Встановлено, що за шкалою «Результативність наданих послуг» найбільш високі бали спостерігалися у вибірці з дітьми, які мають аутистичні порушення ($7,48 \pm 1,33$), та дітьми з порушеннями сенсорних функцій ($7,22 \pm 0,85$). Описові статистики визначених груп значно перевищували такі у групі РВ (відповідно $t=3,124$; $p \leq 0,02$ та $t=1,992$; $p \leq 0,048$) та ДЦП (відповідно $t=12,601$; $p \leq 0,000$ і $t=12,086$; $p \leq 0,000$). Батьки дітей з аутистичними порушеннями та батьки дітей із порушеннями сенсорних функцій майже не відрізнялися між собою. Отже, найбільша задоволеність наданими послугами спостерігалася у родинах, в яких виховувалися діти з аутистичними порушеннями та діти з порушеннями сенсорних функцій. Найбільша незадоволеність послугами встановлена в родинах, які виховували дітей із ДЦП і РВ.

За шкалою «Ступінь переживання стресу» найбільші показники зустрічалися у групах досліджуваних, що виховували дітей з аутистичними порушеннями ($6,00 \pm 2,29$) та дітей із ДЦП ($5,72 \pm 1,84$). Батьки, які виховують цих дітей, на статистично-значущому рівні відзначали в себе вищі показники стресу, порівняно із досліджуваними, які виховують дітей із РВ (відповідно $4,45 \pm 2,32$; $t=3,789$; $p \leq 0,000$ та $t=3,198$; $p \leq 0,002$)

та порушеннями сенсорних функцій (відповідно $3,44 \pm 1,74$; $t=5,007$; $p \leq 0,000$ та $t=5,139$; $p \leq 0,000$). Середні показники вираженості стресового стану у досліджуваних, які виховують дітей з аутистичними порушеннями і дітей із ДЦП майже не відрізнялися.

Аналіз відповідей за допомогою критерію t -Стюдента на питання «Оцінка планів на майбутнє» показав, що найбільш оптимістичними виявилися мами, які виховують дітей із порушеннями сенсорних функцій ($7,15 \pm 1,2$). І ці показники значно відрізнялися від таких у групі досліджуваних, що виховують дітей із ДЦП ($6,28 \pm 1,42$; $t=2,642$; $p \leq 0,01$), з аутистичними порушеннями ($6,00 \pm 2,29$; $t=2,377$; $p \leq 0,02$) та із РВ ($5,00 \pm 3,08$; $t=3,552$; $p \leq 0,001$).

Висновки. Отже, науково-теоретичний аналіз вкотре підтверджує актуальність вивчення психоемоційного стану батьків, які виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку. Встановлено, що порушення здоров'я дитини призводить до формування у батьків психологічної травми, стресових переживань, нерідко пролонгованого характеру, що викликає депресивні настрої та емоційне виснаження. Очевидно, це негативно впливає на ставлення батьків до своєї дитини, встановлення адекватних комунікативних відносин із нею, подружні взаємовідносини. Безумовно, усвідомлення батьками хвороби своєї дитини і прийняття цього факту потребує часу та чималих внутрішніх ресурсів, а також залежить від індивідуально-психологічних особливостей батьків, характеру захворювання. Важливою якістю стає стресостійкість, що і стало предметом дослідження.

Емпірично встановлено, що батьки дітей з аутистичними порушеннями та ДЦП найбільш гостро переживають стрес і неоптимістично ставляться до майбутнього своїх дітей, на відміну від батьків, які виховують дітей із сенсорним порушеннями. Вважаємо, в основі цих результатів лежить характер порушення (тип, складність, тривалість) та особистісне відношення батьків до проблеми, обумовлене ціннісними орієнтаціями, світоглядом, батьківськими та соціальними установками, суспільними очікуваннями щодо виховання і розвитку. При цьому, як з'ясувалося, задоволені наданими освітньо-реабілітаційними послугами більше батьки дітей з аутистичними порушеннями та дітей з порушеннями сенсорних функцій, а найменше батьки, які виховували дітей із ДЦП і розумовою відсталістю. Можливо, ці дані теж

обумовлюються характером порушення, а також об'єктивними можливостями для надання реабілітаційних послуг (територіальний доступ до спеціальних закладів, економічні можливості сім'ї, вибір відповідних спеціалістів, дотримання рекомендацій, наявність часу для відвідування фахівців з дитиною тощо) і, звісно, суб'єктивними чинниками, наприклад, фізично-психологічними ресурсами батьків по догляду

за дитиною (рівень емоційного і фізичного виснаження, стан тривоги, апатії і зневіри чи навпаки, активності і раціональності у діях та ін.).

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у продовженні аналізу питань анкети, зокрема ранжуванні за ступенем значущості питань щодо основних проблем у вихованні, причин психологічного стресу, ресурсів для відновлення психологічного стану тощо.

Список літератури:

1. Колупаєва А. А., Савчук Л. О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання. Видання доповнене та перероблене: наук.-метод. посіб. Київ: Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. 274 с.
2. Кононова М. М., Кучма Т. В. Теоретична модель чинників особистісної стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями. *Габітус*. 2022. № 33. С. 97–101.
3. Кукуруза Г. В. Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку: монографія. Харків: Точка, 2013. 244 с.
4. Кучма Т. В. Діяльність Інклюзивно-ресурсного центру як об'єктивна складова чинників стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями. *II Міжнародна науково-практична конференція «Синергетичний підхід до проектування життєвого простору особистості» (28-29.04.2022)*. 2022.
5. Кучма Т. В., Кононова М. М. Особливості психоемоційного стану батьків дітей з психофізичними порушеннями. *Міжнародна науково-практична конференція «Традиції та новації у сфері педагогіки та психології» – Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського*. 2022.
6. Чопик Л. Особливості формування батьківських позицій щодо прийняття дитини з особливостями психофізичного розвитку. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія»*. 2022. № 2. С. 36–41.
7. Шевчук В. В. Емоційні переживання батьків дітей із комплексними порушеннями розвитку. *Збірник наукових праць ЛОГОС*, 2021. С. 31–32. <https://doi.org/10.36074/logos-01.10.2021.v2.11>
8. Шульженко Д. І. Особливості психологічної роботи з емоційними станами батьків дітей із психофізичними порушеннями раннього віку. *Психологічний часопис*. 2017. № 5 (9). С. 173–186.

Kuchma T.V. EMPIRICAL ANALYSIS OF FACTORS OF STRESS RESISTANCE OF PARENTS OF CHILDREN WITH PSYCHOPHYSICAL DISORDERS

The article briefly outlines the problems of psychological study of parents of children with psychophysical disabilities, in particular, the presence of personal psychological barriers when discussing family problems, and briefly analyzes scientific, theoretical and empirical studies of this direction and topic. The concepts of «stress» and «stress resistance» are defined, including the author's own understanding of the concept of «stress resistance of parents of children with psychophysical disorders». The phases of parental response to the appearance of a child with developmental disabilities in the family (stressful state; negativism, denial of the diagnosis; depression; adequate emotional contacts, the beginning of social and psychological adaptation; constructive actions) are highlighted, the factors of deterioration of the psychological state of parents (chronic mental stress, high level of anxiety and physical activity; risk of family conflicts, deterioration of marital relations; deterioration of child-parent relations; loss of professional prospects and restriction of parents' leisure time; difficulties in establishing and maintaining relationships with others; lack of moral support from relatives and friends, etc.), the symptoms of parental emotional burnout (feelings of powerlessness, devastation and helplessness; indifference and lack of empathy; loss of meaning in activities and the desire to make efforts to solve the problem; distancing from the child; cynicism and pessimism about others; psychosomatic illnesses, etc.) The article highlights the results of the first stage of the dissertation research – a pilot study aimed at identifying the key factor of stress resistance of parents of children with psychophysical disorders, which will become the basis for further identification and targeted study of the key factors of this phenomenon by establishing deep correlations. The author has found that parents of children with autistic disorders and cerebral palsy are most acutely stressed and unoptimistic about the future of their children, unlike parents raising children with sensory disorders. At the same time, parents of children with autistic disorders and children with sensory impairments are more satisfied with the educational and rehabilitation services provided, and parents of children with cerebral palsy and mental retardation are the least satisfied.

Key words: stress, stress resistance, parents of children with psychophysical disorders, emotional burnout, stress resistance of parents of children with psychophysical disorders.

Присяжнюк Б.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВОЇ СФЕРИ У ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У статті досліджено особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери у дітей підліткового віку. З'ясовано, що на сьогоднішній день актуальність дослідження емоційно-почуттєвої сфери людини обумовлена значним її впливом на міру ефективності будь-якого виду людської діяльності. Загострення емоційно-почуттєвої сфери найбільше загострюється саме у підлітків. Наведено сутність та значення емоційної сфери дітей. Визначено, що під емоціями слід вважати переживання порівняно нетривалого характеру, які є чітко ситуативними, тобто відображають відношення індивіда до існуючих чи можливих обставин, до власної діяльності і/або до конкретних дій. Розкрито головні особливості підліткового віку. З'ясовано, що підлітковий вік є перехідним, оскільки саме протягом даного періоду особа остаточно покидає дитинство і переходить в дорослу фазу життя. Підлітковий вік відіграє доволі важливу роль у формуванні емоційно-почуттєвої регуляції індивіда. Розглянуто особливості емоційних переживань підлітків. Визначено, що підлітковому віці притаманний підвищений рівень подразнення емоційно-почуттєвої сфери, яка може бути найголовнішою причиною емоційних негараздів. А найвиразнішими проявами емоційних негараздів є підвищений рівень тривожності, депресія, нейротизм, напади агресії тощо. Наведено характерні особливості емоційно-почуттєвої сфери у дітей підліткового віку. Встановлено, що емоційно-почуттєвій сфері у дітей підліткового віку притаманне не лише ставлення підлітка до зовнішнього оточення, але й водночас є своєрідною формою почуття, що віддзеркалює вагомості даного оточення для підлітка. Розкрито чинники, які впливають на розвиток емоційно-почуттєвої сфери у дітей підліткового віку. Як висновок наведено, що у випадку, якщо більшість вище наведених чинників несуть негативний ефект, то відбувається зростання навантаження на емоційно-почуттєву сферу, що призводить до нестабільності підліткових емоцій та почуттів, що може спричинити дезадаптивні емоційні зриви і кризи.

Ключові слова: емоційно-почуттєва сфера, підлітковий вік, емоції, почуття, тривожність, особливості, чинники, емоційно-почуттєва регуляція індивіда.

Постановка проблеми. Проблематика, пов'язана із дослідженням емоційно-почуттєвої сфери людини завжди була і є актуальною в психологічній науці. Це зумовлено тим, що на основі емоційно-почуттєвої сфери стає можливо сформулювати єдину психологічну будову індивіда з персональними особливостями, процесами і їх взаємовідношеннями. Крім цього, на сьогоднішній день актуальність дослідження емоційно-почуттєвої сфери людини обумовлена значним її впливом на міру ефективності будь-якого виду людської діяльності. Загострення емоційно-почуттєвої сфери найбільше загострюється саме у підлітків. В процесі накопичення повсякденного досвіду дана сфера здатна закріплюватися у манері їх поведінки, а протягом певного проміжку часу вона трансформується у певні особистісні риси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які досліджували особливості

розвитку емоційно-почуттєвої сфери у дітей підліткового віку можна виокремити таких як О.Є. Блинова, Т.С. Кириленко, Л.А. Кльоц, А.О. Коваленко, Б.І. Кочубей, Н.М. Макаренко, І.В. Мельничук, А.М. Одінцева, М.М. Понкратова, Н.М. Токарева, А.Г. Четверик-Бурчак, А.В. Шамне та інші.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей розвитку емоційно-почуттєвої сфери у дітей підліткового віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку чимало кількості науковців, діти у підлітковому віці є найбільш чутливими в емоційно-почуттєвому розвитку. Це зумовлено тим, що саме протягом даного періоду у емоційно-почуттєвій сфері відбуваються радикальні зміни, пов'язані із внутрішніми закономірностями розвитку психіки дитини. Подібні радикальні зміни торкається практично усіх аспектів розвитку і взаємовідносин дітей-підлітків з навколишнім середовищем, а

також дають можливість сформувати нові почуття і реакції на певні події чи явища. Однак такі зміни можуть набувати не лише позитивного, але й негативного характеру.

Емоційна сфера – це цілісне інтегративне утворення, виражене як у внутрішньому (емоційні переживання), так і зовнішньому (емоційні прояви) просторі особистості. Під емоціями в психологічній науці розуміють психічне відображення у формі безпосереднього пристрасного переживання життєвого сенсу явищ та ситуацій, зумовленого відношенням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта. З позицій розуміння емоційної сфери Т.С. Кириленко визначає останню як чуттєву, пристрасну сферу психіки, в якій виникають і живуть емоційні феномени – емоції та почуття індивіда, емоційні реакції, емоційні властивості та стани та її процеси відображають ставлення людини до значущих для неї об'єктів, явищ і подій у формі переживань [2].

Важливість вивчення вікових особливостей емоційної сфери дітей полягає у тому, що існує тісний зв'язок емоційного і інтелектуального розвитку. Порушення в емоційному розвитку дитини дошкільного віку веде того, що дитина не в змозі використати інші здібності, зокрема інтелект, для подальшого розвитку. У дітей з емоційним порушенням домінують такі негативні емоції, як горе, страх, гнів, відраза. У них спостерігається високий рівень тривожності, а позитивні емоції майже не проявляються. А тому, постає проблема контролю за емоційним розвитком дітей і при необхідності використовувати психокорекційні програми. Емоції у людини з'являються іще до її народження [3].

На нашу думку, під емоціями слід вважати переживання порівняно нетривалого характеру, які є чітко ситуативними, тобто відображають відношення індивіда до існуючих чи можливих обставин, до власної діяльності і/або до конкретних дій. Варто зазначити, що вікова логіка розвитку емоційно-почуттєвої сфери для підлітків сприяє систематизації емоцій та почуттів відповідно до усіх їх показників, зокрема за змістом, повнотою і способами їх прояву.

Підлітковий період є складним етапом у процесі особистісного розвитку, що відрізняється різномірними характеристиками соціального дозрівання. Рівень соціальних можливостей підлітка, умови і швидкість його соціального розвитку залежить від осмислення підлітком себе і своєї приналежності до суспільства, ступеня вираження прав і обов'язків, рівня оволодіння сві-

том сучасних речей і стосунків, насичення далеких і близьких зв'язків, їх диференційованості. У процесі дорослішання у підлітка змінюється характер і особливості сприймання себе у суспільстві, сприймання суспільства, ієрархії суспільних зв'язків, змінюються мотиви і ступінь їхньої адекватності суспільним потребам [8, с. 14].

Підлітковий період – найбільш емоціогенний, критичний період розвитку, пов'язаний зі специфічними емоційними труднощами. Він є періодом кризи адаптаційної рівноваги. У зв'язку з цим виникає питання про зв'язок стресових розладів у підлітковому віці з особливостями емоційного розвитку. Підлітковий вік вважається особливо «емоційно насиченим» і тому вивчення емоційного розвитку підлітків займає провідне місце в психології. Останнім часом інтерес до проблеми емоційного розвитку значно зріс. Емоційні порушення, що виникають у цей період, мають далекосяжні наслідки. Багато дослідників пов'язують деякі типи порушення поведінки у дітей з різними формами емоційних порушень. Неодноразово демонструється зв'язок емоційного неблагополуччя з неуспішністю, труднощами спілкування з однолітками та дорослими і т.д. [1; 6].

Отже, загальновідомо, що підлітковий вік є перехідним, оскільки саме протягом даного періоду особа остаточно покидає дитинство і переходить в дорослу фазу життя. Підлітковий вік відіграє доволі важливу роль у формуванні емоційно-почуттєвої регуляції індивіда. Підліток розвиває свої почуття як узагальнені порівняно витривалі переживання. Додержання моральних принципів відбивається в почуттях душевного задоволення. Активними темпами з'являються душевні почуття, які дієво коректують підліткові вчинки. Проте підлітки за певних обставин не осмислюють співвідношення загальних норм із власною поведінкою в певній ситуації. Формування моральних якостей перебуває і тісних зв'язках із вольовими аспектами: посилюється сила волі, зменшується вплив і сентиментальність до дії зовнішніх факторів.

Підлітковий вік є кризовим періодом розвитку індивіда. Одночасно цей період розвитку індивіда є сензитивним по відношенню до впливу середовища через те, що саме в цей період відбувається активне формування особистості як суб'єкта. Підлітковий період це фаза переходу від залежного дитинства до самостійної дорослості, і певною мірою, є вирішальним періодом у житті людини. У цей час активно розвивається рефлексія і само-свідомість, постає гостра потреба у спілкуванні

й глибоких емоційно-насичених міжособистісних стосунках. Виступаючи як важливий етап становлення особистості, підлітковий вік являє собою складний процес особистісного розвитку, що відрізняється різнорівневими характеристиками соціального дозрівання. Рівень можливостей старшокласника, умови і швидкість його соціального розвитку пов'язані з осмисленням підлітком себе і своєї приналежності до суспільства, ступенем вираженості прав і обов'язків, ступенем оволодіння світом соціальних речей і відносин, насиченістю далеких і ближніх зв'язків, їх диференціацією [7].

Емоційні переживання підлітків характеризуються глибиною, міцністю, тривалістю, вони більш різноманітні за змістом і спрямованістю порівняно із молодшими школярами. Центральним новоутворенням у сфері почуттів підлітка є «почуття дорослості», що виявляється як суб'єктивне переживання готовності бути повноправним членом суспільства дорослих. Високого розвитку починають набувати інтелектуальні почуття, зокрема любов, почуття нового, здивування, сумніву, упевненості, невпевненості тощо. Особливо загострюються почуття, пов'язані з усвідомленням свого «Я», власної гідності. Збагачуються естетичні почуття та емоційна вразливість [8].

Підлітковому віці притаманний підвищений рівень подразнення емоційно-почуттєвої сфери, яка може бути найголовнішою причиною емоційних негараздів. На думку науковців, найвиразнішими проявами емоційних негараздів є підвищений рівень тривожності, депресія, нейротизм, напади агресії тощо. Так, варто зазначити, що впродовж підліткового віку діти підпадають під підвищений рівень тривожності, що проявляється у всіх комунікаційних сферах, проте найбільше в комунікації з батьками чи іншими дорослими. На нашу думку, під тривожністю слід розуміти персональну психологічну ознаку, яка виражається у схильності індивіда до систематичних та посиленних тривожних переживань. Проте, певна тривожність притаманний будь-якій людині і є потрібним для оптимальної адаптації індивіда до реальності.

Досить часто підлітки проявляють свою тривожність через безініціативну діяльність та байдужість. Суперечності між двоїстими прагненнями можна вирішити шляхом відмовлення від всяких прагнень. Байдужість до дитячих інтересів призводить до втрати зацікавленості, а невдоволення головних потреб – до зменшення інтенсивності даних потреб.

У дослідженні І. Мельничука, яке проводилося під керівництвом А. Чебикіна, у результаті комплексного вивчення особливостей емоційної сфери підлітків, у сімнадцятирічних підлітків виявлено підвищений рівень реактивної тривожності, а у шістнадцятирічних – підвищений рівень реактивної агресії та сором'язливості. При дослідженні п'ятнадцятирічних підлітків у них було виявлено підвищений рівень експресивності, тривожності, саморегуляції і знижений рівень агресії [5].

У міру дорослішання у підлітка змінюються характер і особливості бачення себе в суспільстві, сприйняття суспільства, ієрархії громадських зв'язків, змінюються його мотиви і ступінь їх адекватності суспільним потребам. В підлітковому віці спостерігається чітко виражена тенденція розвитку переваги соціально-орієнтованої форми спілкування, що створює для підлітків реальні умови їх визнання як соціально значущих осіб. Таке положення чітко пов'язане з характерним для підлітка активним прагненням до заняття нової соціальної позиції, з усвідомленням нею свого «я» і затвердженням у дорослому світі. При цьому мова йде не про бажання підлітка наслідувати дорослим людям, а про залучення до їх справ і відносин, появи у нього почуття соціальної відповідальності як можливості і необхідності відповідати за себе і за інших на рівні дорослої людини [9].

Беручи до уваги все вище наведене можна дійти висновку, що серед характерних особливостей емоційно-почуттєвої сфери у дітей підліткового віку є:

1. Доволі високий рівень емоційно-почуттєвої збудливості, через що підлітки досить часто є роздратованими, бурхливо проявляють власні почуття. Вони завзято беруться за захопливу роботу, бурхливо борються за власні переконання, дратуються через кожний випадок несправедливості по відношенню до себе або приятелів.

2. Стійкий рівень емоційних переживань порівняно з дітьми молодшого віку. Так, наприклад, підлітки довго не можуть забути зневаги та кривди як по відношенню до себе, так і до друзів.

3. Своєрідне передчуття страху та максимальний рівень тривожності.

4. Протиріччя почуттів. Так, неодноразово підліток може захищати власного приятеля, попри розуміння неправильності його вчинків. Маючи досить розвинуті почуття самоповаги підліток може заридати від образи, попри те, що його жалітися соромно.

5. З'являються переживання як стосовно оцінки їх іншими особами, так і стосовно самооцінювання, що обумовлено розвитком свідомості у даному віці.

6. Доволі висока прив'язаність до людей, через що підлітки досить важко переживають засудження друзів, ніж засудження дорослих.

7. Завищені вимоги до дружби, яка ґрунтується не на колективній грі, як у дітей молодшого віку, а на одностайності зацікавлень.

8. Вибірковість та тривалість підліткової дружби.

Емоції підлітків у значній мірі пов'язані із спілкуванням. А тому, особистісно значимі ставлення до інших людей визначають як зміст, так і характер емоційних реакцій. При цьому, недолік досвіду переживань емоцій у новій провідній діяльності (навчанні) і досвіду спілкування призводить до того, що підліток у основі свого емоційного еталону ставить не загальні, що повторюються у різних людей, а індивідуальні особливості конкретної людини. Зберігається у підлітків і негативні ставлення до себе. У результаті для школярів цього віку характерна схильність до негативних емоцій і неузгодженість у мотиваційній сфері. У підлітків, у порівнянні із школярами молодших класів покращується вербальне визначення базових емоцій страху і радості. Починаючи із підліткового віку знання про емоції стають усе більш опосередкованими щодо цих емоцій [3].

У підлітковий вік відбувається зміна структури самосвідомості в її різних проявах: самооцінки, особистісної рефлексії, вимог до себе та інших, мотивах діяльності, ідеалах, інтересах тощо. У 14–16 років у підлітків виникає «оперативна самооцінка», що визначає ставлення підлітка до себе і в даний час. Ця самооцінка ґрунтується на зіставленні підлітком своїх особистісних особливостей, форм поведінки з певними нормами, які виступають для нього як ідеальні форми його особистості [7].

На розвиток емоційно-почуттєвої сфери у дітей підліткового віку впливають такі чинники:

1. Фізіологічні чинники зумовлені особливостями зростання та статевого дозрівання.

У цей період відбувається фізичний розвиток організму, що впливає на емоційну стабільність та сприйняття себе. Зростає увага до інстинктів, процес збудження превалює над процесом гальмування, що може призводити до підвищеної збудливості.

2. Психологічні чинники пов'язані з формуванням категорії моральності, самоідентифікації та соціальної позиції. Важливим аспектом цього періоду, який потребує прискіпливої уваги, є самооцінка. Доведено, що підлітки не завжди здатні адекватно оцінити власні можливості, схильні до максималізму, що може призвести до підозрливості, озлоблення, дратівливості або ж байдужості, апатії, індіферентності.

3. Соціально-психологічні чинники пов'язані з позиціонуванням підлітком себе в соціумі, розумінням себе частиною суспільства. На перший план виходять роздуми про подальше життя, вибір професії, реалізацію власних амбіцій та можливостей. Емоційний план при цьому характеризується так званним відчуттям «дорослості», що зумовлює потребу в незалежності, вихід із-під контролю та опіки дорослих [4].

У випадку, якщо більшість вище наведених чинників несуть негативний ефект, то відбувається зростання навантаження на емоційно-почуттєву сферу, що призводить до нестабільності підліткових емоцій та почуттів, що може спричинити дезадаптивні емоційні зриви і кризи. Однак саме шляхом внутрішніх суперечностей відбувається процес формування особистості.

Висновки. Таким чином, беручи до уваги все вище наведене можна дійти висновку, що емоційно-почуттєвій сфері у дітей підліткового віку притаманне не лише ставлення підлітка до зовнішнього оточення, але й водночас є своєрідною формою почуття, що віддзеркалює вагомості даного оточення для підлітка. Проходячи підлітковий вік, людина втрачає дитячий статус та переходить в доросле життя. Цьому сприяють індивідуальні враження: динамічні фізичні переміни, кризові непорозуміння з собою та дорослими, відчуття самотності та бажання швидше увірватися у доросле життя.

Список літератури:

1. Блинова О.Є. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості: колективна монографія. Херсон: Вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2018. 428 с.
2. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: Либідь, 2007. 256 с.
3. Кльоц Л.А. Розвиток емоційної сфери підлітків техніками самовираження. URL: http://zippo.net.ua/data/files/KafPsihol/NavchRobota/kla_3.pdf
4. Кочубей Б.І. Емоційна стійкість школяра. Київ : Освіта, 1998. 237 с.

5. Мельничук І. Генеза емоційних особливостей у дітей різного віку та статі: автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Харків, 2003. 15 с.
6. Одінцева А.М., Коваленко А.О. Схильність до маніпулювання у підлітковому віці. Херсон: ВД «Гельветика», 2018. 296 с.
7. Понкратова М.М. Гендерні особливості інтелектуальної сфери старшокласників. URL: <https://dspace.library.khai.edu/xmlui/bitstream/handle/123456789/902/Ponkratova.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
8. Токарева Н.М., Шамне А.В., Макаренко Н.М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія. Кривий Ріг, 2014 309 с.
9. Четверик-Бурчак А.Г. Емоційний інтелект як інтегративна властивість особистості. Матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції «Психолінгвістика у сучасному світі – 2013». Переяслав-Хмельницький, 2013. 73 с.

Prsyazhniuk B.V. FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE EMOTIONAL AND SENSITIVE SPHERE IN ADOLESCENT CHILDREN

The article examines the peculiarities of the development of the emotional and sensory sphere in adolescent children. It has been found that today the relevance of the study of the emotional and sensory sphere of a person is due to its significant influence on the degree of effectiveness of any type of human activity. Aggravation of the emotional and sensory sphere is most acute in teenagers. The essence and significance of the emotional sphere of children is given. It was determined that emotions should be considered experiences of a relatively short-term nature, which are clearly situational, that is, they reflect the individual's attitude to existing or possible circumstances, to his own activity and/or to specific actions. The main features of adolescence are revealed. It was found that adolescence is transitional, because it is during this period that a person finally leaves childhood and enters the adult phase of life. Adolescence plays a rather important role in the formation of an individual's emotional and sensory regulation. Peculiarities of emotional experiences of teenagers are considered. It was determined that adolescence is characterized by an increased level of irritation of the emotional and sensory sphere, which can be the main cause of emotional troubles. And the most obvious manifestations of emotional troubles are an increased level of anxiety, depression, neuroticism, attacks of aggression, etc. Characteristic features of the emotional and sensory sphere in children of adolescent age are given. It has been established that the emotional-sensual sphere of adolescent children is characterized not only by the adolescent's attitude towards the external environment, but also at the same time is a peculiar form of feeling that reflects the importance of this environment for the adolescent. The factors that affect the development of the emotional and sensory sphere in children of adolescent age are revealed. The conclusion is that if most of the above factors have a negative effect, then there is an increase in the load on the emotional and sensory sphere, which leads to the instability of adolescent emotions and feelings, which can cause maladaptive emotional breakdowns and crises.

Key words: *emotional-sensual sphere, adolescence, emotions, feelings, anxiety, features, factors, emotional-sensual regulation of an individual.*

Станішевська В.І.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВПЛИВ ТРИВОЖНОСТІ НА ВИНИКНЕННЯ ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНОГО КОНФЛІКТУ У ПІДЛІТКІВ

У статті представлений теоретичний та емпіричний аналіз впливу тривожності на виникнення внутрішньоособистісного конфлікту у підлітків. Розглянуто поняття феномену «тривожність», «внутрішньоособистісний конфлікт» їхня характеристика згідно з даними вітчизняних і зарубіжних авторів. Виявлено взаємозв'язок стійкої тривожності із зовнішніми детермінантами про те, що тривожність впливає на виникнення внутрішньоособистісного конфлікту обумовлюється самою психікою особистості, її змінами та розвитком, а також наявністю взаємозв'язку між внутрішнім світом підлітка та зовнішнім середовищем, в якому він реалізує свої потреби. Акцентовано на наслідках і негативних формах переживання внутрішньоособистісного конфлікту спричиненого підвищеною підлітків. Основна увага приділена низці внутрішніх проблем особистості підлітка, пов'язаних з особливостями вікового періоду й набуття нового соціального статусу. Наведено результати дослідження впливу тривожності на процес переживання внутрішньоособистісних конфліктів у підлітків таких особистісних характеристик, як самоактуалізація, самооцінка, рівень домагань і рівень особистісної та реактивної тривожності. Розглянута необхідність комплексного підходу й консолідації дій психологів щодо інтеграції сучасного психологічного інструментарію в освітній процес із метою формування у підлітків навичок розв'язання внутрішньоособистісних конфліктів конструктивним шляхом і психологічної допомоги підліткам.

Ключові слова: внутрішньоособистісний конфлікт, тривожність, емоційна реакція, підлітковий вік, особистісні характеристики, самооцінка, самоактуалізація.

Постановка проблеми. Підлітковий вік є складним періодом з багатьох причин. Це час переходу від дитинства до дорослого життя, коли підліткам потрібно пристосуватися до нових обов'язків, нових способів ставлення до інших і вперше потрібно розвинути цілісну концепцію себе та ідентичності по відношенню до інших. Роль, яку підліток відіграє в суспільстві, і роль, яку він добре відчуває. До всього цього ми маємо додати процес трансформації тіла та зміни гормональної функції.

Підлітковий вік сповнений переживань, труднощів і криз. На цьому етапі формуються стійкі моделі поведінки, риси характеру, емоційна реакція; це вік досягнень, швидкого зростання знань, Навички, формування «Я», набуття нового соціального статусу. Проте саме в цей час дитина втрачає світорозуміння, розвивається тривожність і психологічні розлади погане самопочуття.

Останнім часом існує думка відмінності тривожності над безпредметності, а поліпредметності, коли загрозливими є безліч об'єктів, по суті всі сторони багатозначної та невизначеної насправді. Особливої гостроти набуває вивчення змін, що відбуваються у підлітковому

віці, оскільки саме цей вік називають часом народження Особи, формування базових механізмів самодетермінації.

Варто відзначити, що в даний час в психологічній літературі збільшується кількість публікацій на тему тривожності. Це вказує на те що інтерес до вивчення цього питання зростає.

Тема тривоги – одна з найактуальніших проблем сьогочасності у соціально – психологічній літературі. Тому що в негативному досвіді тривожність підлітка займає особливе місце, і часто призводить до зниження працездатності, продуктивності навчання, що призводить до труднощів у навчанні. Спілкуючись підлітки під час тривожних станів часто відчувають не одну емоцію, а певний комплекс різних емоцій, кожна з яких позначається на його соціальній взаємодії, відносинах, на його фізичному стані, на сприйнятті, мисленні, поведінці. Ключовою емоцією суб'єктивного переживання тривоги є страх. Тривога лежить в основі ряду психологічних труднощів, включаючи розлади розвитку та поведінки у підлітків.

Ця тема потребує уваги, оскільки інколи буває важко визначити внутрішньоособистісний конфлікт який викликаний саме тривожністю.

Якщо у підлітка підвищується тривожність, виникають страхи це невідворотні наслідки тривожності, то можуть розвинути невротизми. Невпевненість у собі як одна з рис тривожності вона проявляється у всьому: у постійних сумнівах, боязкості почути від інших думку про себе, викликає значні хвилювання щодо виконання будь якого завдання, викликає переживання відносно власних знань та вмінь. Тривога є поширеною та природною емоцією, проте вона також може спричиняти фізичні симптоми, такі як загальне відчуття дискомфорту, м'язовий спазм, тремтіння та пітливість. Невпевненість породжує внутрішньо-особистісну конфліктність, тривожність і нерішучість, які, своєю чергою, формують відповідний характер. Невпевнений, конфліктний, тривожний підліток завжди недовірливий, а недовірливість породжує недовіру до інших. Це сприяє утворенню реакцій психологічного захисту як агресії, спрямованої на інших тому ці підлітки потребують кваліфікованої допомоги з боку дорослих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В даний час тривожність є одним з найбільш поширених феноменів психічного розвитку серед підлітків.

Вивченню проблеми тривожності присвячено численні роботи зарубіжних О. Маурер, Р. Мей, Дж. Тейлор (O. Maurer, R. May, J. Taylor та ін.) та вітчизняних авторів (В.М. Астапов, А.М. Прихожан, та ін.), проте недостатньо повно вивчена тривожність підлітків як фактор, що впливає на вибір тієї чи іншої стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях.

Серед різних концептуальних підходів до феноменології тривожності необхідно виділити позицію, згідно з якою відбувається поділ понять ситуативної та особистісної тривожності Н.Д. Левітов, Ю.Л. Ханін; Ч. Спілбергер, Р.Б. Кеттелл, І.Х. Шаєр (N.D. Levitov, Yu.L. Khanin; C. Spielberger, R.B. Cattell, I.H. Scheier та ін.). Найбільш актуальним є вивчення особистісної тривожності як стійкої характеристики, здатної вплинути на процес становлення особистості підлітка у суспільстві. У зв'язку з цим у цій роботі досліджується вплив саме особистісної тривожності на внутрішньоособистісний конфлікт у підлітковому віці.

Інтрапсихічні (психодинамічні) концепції спираються на біопсихічну основу індивіда й представлені в теоріях З. Фрейда (S. Freud). Згідно з теорією З. Фрейда (S. Freud), людина конфліктна за своєю природою. Ним розвинуте твердження про теорію спокуси поряд із реальністю практич-

ного життя існує інша, альтернативна – психічна реальність. За Фрейдом, ця боротьба проявляється в амбівалентності людських почуттів, їх суперечливості, постійному протиборстві. У цьому, він вважає, і є сутність внутрішньоособистісного конфлікту.

Недостатня вивченість впливу різних нововведень забезпечила необхідність спеціального вивчення цієї проблеми. Тривога розглядається нами як стійка емоційно-особистісна освіта, що зберігає свою стабільність у підлітковому періоді. Ми виходимо з того, що деякий рівень тривожності в нормі освоюється всіма людьми і є необхідним для оптимальної адаптації людини до дійсності.

Таким чином, вищевикладене дозволяє вважати обрану тему актуальною в плані профілактики та подолання емоційних та фізичних навантажень, наслідків «інноваційного інформаційного вибуху», під час підготовки підлітків до важких ситуаціях, при оволодінні новою діяльністю, зміцнення та підтримання психічного здоров'я.

Мета дослідження є теоретичний та емпіричний аналіз впливу тривожності на виникнення внутрішньоособистісного конфлікту у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. Протиріччя, викликані внутрішньоособистісними конфліктами, вимагають активізувати внутрішні ресурси свідомості для подолання цієї проблеми. Стан напруження, тривожності й суперечностей, які переживає особистість, є надзвичайно суб'єктивним.

Проблема тривожності найбільш гостро стоїть у підлітковому віці. Саме цей період є критичним для переживання тривожності, яка може виступати фактором конфліктної, девіантної поведінки особистості, її дезадаптації, порушень нормального перебігу життєдіяльності, невротизмів, емоційних порушень особистісного розвитку, психологічної нестійкості особистості.

Психологи зазначають, що становлення зростаючої людини як особистості – це складний процес його самореалізації та реалізації в умовах виховання, навчання, різнопланового спілкування, всієї його життєдіяльності, що розгортається в часі та конкретній соціокультурній освіті, що об'єктивно поділяється на певні етапи, рівні та передбачає багатofакторно зумовлені (плановані і не плановані) результати, процес, в якому "виконуються" тенденції, що само формуються і задаються суспільством, норми, принципи розвитку.

У сучасному суспільстві соціальне становлення підлітка проходить у складних соціально-економічних умовах, в умовах військового стану недостатньої соціальної та моральної ефективності шкільної освіти та виховання, обмеженості позитивних середовищ життєдіяльності підлітка, що дозволяють йому почуватися впевнено, самореалізуватися у соціальній та особистісно значимій діяльності. Викликає стурбованість низька ефективність соціалізації підлітків, причиною якої є: нестабільність економіки країни, військові конфлікти, криза морально-моральних засад суспільства, та обмеження участі батьків у житті дітей. Постійне перебування у ситуації неуспішності чи тривожного очікування неуспішності посилює нервово-психічні відхилення, що призводить до порушень емоційно-особистісних відносин і нерідко штовхає дітей до асоціальних форм поведінки, що є проявом неадекватної соціалізації в дитинстві, яка сформувала дефектну психосоціальну матрицю неефективної взаємодії із собою, із соціумом. Входячи в юнацький вік із цією дефектною матрицею, підліток поступово накопичує негативний досвід спілкування, проблеми розвитку механізмів адаптації до соціального середовища стають серйозним гальмом у розвитку успішної, соціально компетентної особистості.

Підлітковий вік багатий на переживання, труднощі і кризи. Це найважчий і найскладніший із усіх дитячих вікових груп, що є період становлення особистості. Це найвідповідальніший період, оскільки тут закладаються основи моральності, формуються соціальні настанови, ставлення до себе, до людей, до суспільства. Стабілізуються риси характеру та основні форми міжособистісної поведінки. Головні мотиваційні лінії – самопізнання, самовираження, самоствердження.

Під феноменом тривоги розуміється психічний стан, що виникає у ситуаціях невизначеної небезпеки і функціонує як попередження суб'єкта про можливу небезпеку; тривога постає як чинник, який спонукає підлітка до пошуку та конкретизації цієї небезпеки, дослідженню навколишньої дійсності з установкою визначити загрозовий предмет. Формування та закріплення тривожності пов'язане із незадоволенням вікових потреб дитини. Підліток з підвищеною тривожністю згодом може мати справу з різними соматичними захворюваннями. Стійкими особистісними навичками тривожність стає у підлітковому віці, опосередковуючись особливостями «Я-концепції», ставленням до себе.

Саме підлітковий вік пов'язані з активним формуванням особистості. Весь цей період є значною перебудовою психологічних структур, що раніше склалися, і виникнення нових. Цей складний та тривалий процес адаптації підлітка до нової соціальної ситуації свого розвитку, що супроводжується цілою гамою специфічних (часто внутрішньо-конфліктних) переживань, виявляє готовність до здійснення ефективної поведінки як фактора особистісного розвитку. [1, с. 164].

Внутрішньоособистісні конфлікти виникають внаслідок безлічі впливів, що створюють зовнішні обставини, тому виникає необхідність у кожний момент виділяти домінуючу потребу і вибудовувати всі наступні потреби відповідно до своєю ієрархії цінностей. Для того щоб тривожність сформувалася і закріпилася як риса особистості, підліток має накопичити певний неуспішний багаж, неадекватних способів подолання стану тривоги. Таке положення справ є нестерпним для підлітків, які прагнуть до незалежності та свободи власних дій.

Усі підходи пов'язані з розумінням тривожності як складного утворення, "еквіваленту" конфлікту. Відмінність лише у визначеннях змісту та локалізації конфлікту, що є безперечно важливим у подоланні тривожності.

Вищевикладені теоретичні розробки лягли в основу емпіричного вивчення у виявленні психологічних особливостей внутрішньоособистісного конфлікту та стану тривожності у підлітків. Нам знадобилося певне психодіагностичне забезпечення. Найбільш відповідними для вирішення вищевказаної проблеми виявились такі методики, як:

- «Виявлення внутрішньоособистісного конфлікту» М. Міріманової (М. Mirimanova),
- методика дослідження самооцінки С.О. Будасі (S.O. Budassi).
- методика оцінки реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч. Спілбергер, Ю. Ханін (Ch. Spilberger, Yu. Hanin).

У дослідженні виникнення внутрішньоособистісного конфлікту та особистісної тривожності взяло участь 50 учнів 8–9 класу (13–15 років) . Уманської гімназії №11 Уманської міської ради Черкаської області.

Використовуючи методику «Виявлення внутрішньоособистісних конфліктів» М. Міріманової (М. Mirimanova), ми охарактеризували ступінь усвідомлення підлітками внутрішньоособистісних конфліктів і рівень їх прояву. Результати дослідження свідчать, що в 70% підлітків є

наявні внутрішньоособистісні конфлікти відсотки були ранжовані та визначені відповідно до класифікації, на якій вони базувалися: мотиваційний («хочу» й «хочу») – 25%, конфлікт неадекватної самооцінки («можу» й «можу») – 20%, моральний («можу» й «треба») – 15%, рольовий («треба» й «треба») – 10%, конфлікт нереалізованого бажання («хочу» й «можу») – 20%, адаптаційний («треба» й «можу») – 10%.

Надалі у дослідженні брали участь підлітки, які переживають внутрішньоособистісний конфлікт.

При проведенні дослідження самооцінки особистості за методикою С. Будассі застосовується принцип ранжування та рівень у правильно сформованому співвідношенні між ідеальним «Я» та реальним «Я». Методика дає можливість порівняти свої прагнення з реальними прагненнями з об'єктивними показниками.

Самооцінка формувалася за наступними рівнями: неадекватно завищена, адекватна з наміром до завищення, адекватна, адекватна з наміром до заниження, неадекватна занижена. Рівень та адекватність визначались за допомогою отриманих коефіцієнтів самооцінки.

Здобуті результати експерименту дали можливість побачити певну динаміку формування рівня самооцінки в підлітків, а саме: прагнення до завищеної самооцінки встановлено в 13% підлітків, адекватна самооцінка – в 33% підлітків, 14% підлітків отримали занижену самооцінку. Найбільші показники наміру до заниженої самооцінки виявлені у підлітків 8 – го класу (24%) та (15%) у підлітків 9- го класу. Високі показники адекватної самооцінки спостерігаються в учнів 8 – го класу (30%) та 9 – го класу (43%) курсів. Для підліткового віку характерний перехід від суперечливої до адекватної самооцінки.

Для дослідження особливостей прояву тривожності, тривожності як реакції на подразники зовнішнього середовища та риси особистості досліджуваного підлітка, який перебуває у стані внутрішньоособистісного конфлікту та не переживає його застосовано тест-опитувальник визначення рівня тривожності Ч. Спілбергер, Ю. Ханін (Ch. Spilberger ta Yu. Hanin).

У групі досліджуваних було виявлено високий рівень реактивної тривожності, а саме у 8-му класі він становить 51,7% (15 учнів), у 9 класі – 67,6% (21 учень). Середній рівень реактивної тривожності – 48,3% – виявлено у 14 восьмикласників та 29,2% 9 дев'ятикласників. Це свідчить про те, що у більшості підлітків про-

слідкуються проблеми і страхи у стосунках з учителями, страх самовираження і переживання соціального стресу. Такі результати швидше за все можна пояснити тим, що під час проведення дослідження психологічний клімат в класах був напружений, неспокійний тому підлітки відчували тривогу, занепокоєння, страх.

Таким чином, короткий аналіз представлених результатів тривожності показав, що тривога як емоційне явище, з добре вираженими характерними переживаннями та вегетативними проявами емоційних реакцій; стан тривожності залежить від когнітивної оцінки та інтерпретації як ситуації, так і можливостей суб'єкта; співвідношення вимог, що висуваються умовами діяльності, з індивідуальними особливостями та можливостями суб'єкта відображає той механізм, за допомогою якого визначається стимул або ситуація оцінюється як загрозна; даний процес може проходити як на свідомому, так і на несвідомому рівні; сприйняття загрози породжує емоційний стан тривоги, який має певні прояви у когнітивній та фізіологічній сферах.

Таким чином можна сказати наступне порівнюючи реактивну тривожність і особистісну тривожність підлітків, то можна прослідкувати, що в обох учнівських класах прослідковується тенденція до високого та середнього рівня особистісної тривожності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Емпіричне дослідження особливостей прояву внутрішньоособистісних конфліктів здійснено за допомогою наступних методик: методики для визначення рівня самоставлення особистості В. Століна – С. Пантелеєва; методики дослідження самооцінки С.О. Будасі (S.O. Budassi); методики оцінки реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч. Спілбергер, Ю. Ханін (Ch. Spilberger ta Yu. Hanin); методики на визначення самооцінки комплексу неповноцінності.

В отриманих даних дослідження було отримано наступні результати а саме переважали результати високого та підвищеного рівня тривожності у підлітків. Під феноменом тривоги розуміється психічний стан, що виникає у ситуаціях невизначеної небезпеки і функціонує як попередження суб'єкта про можливу небезпеку; тривога постає як чинник, який спонукає підлітка до пошуку та конкретизації цієї небезпеки, дослідженню навколишньої дійсності з установкою визначити загрозна предмет. В сучасних умовах життя збільшилася кількість тривожних дітей, що відрізняються підвищеним занепокоєнням, невпев-

неністю, емоційною нестійкістю. Формування та закріплення тривожності пов'язане із незадоволенням вікових потреб дитини. Підліток із підвищеною тривожністю згодом може зіткнутися з різними соматичними захворюваннями

Показниками наявності внутрішньоособистісного конфлікту виступають протиріччя між усвідомленими, але хибними самооцінками, та самооцінкою на неусвідомлюваному рівні, а також у протистоянні «Я-концепцій»: реального та ідеального уявлення про себе, переважання негативного настрою, тривожності.

Підлітки, які мають внутрішньоособистісні конфлікти, потребують особисто орієнтованих технологій професійного розвитку (тренінги, факультативні заняття, робота з психотерапевтом). Ми вважаємо, що самореалізація і само-

пізнання, збереження спокою і терпіння в будь-якій ситуації, справедливість і доброзичливість, не нав'язування і не створення неприємностей, відпочинок (психічний і фізичний), тренування характеру і волі є основними засобами подолання і запобігання внутрішньоособистісним конфліктам.

Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні психологічних особливостей внутрішньоособистісного конфлікту у підлітків на емоційному й поведінковому рівнях, з'ясуванні структурних взаємозв'язків між такими особливостями, а також у розробленні та апробації психокорекційної програми, спрямованої на актуалізацію конструктивних функцій внутрішньоособистісного конфлікту, зниження рівня тривожності в підлітковому віці.

Список літератури:

1. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник. Київ. 2009. 400 с.
2. Пашукова Т. І., Допіра А. І., Дьяконов Г. В. Практикум із загальної психології. 2-ге вид., стер. К.: Т-во «Знання», КОО, 2006. 203 с.
3. Матохнюк Л.О., Шпортун О.М. Психологічні особливості прояву тривожності у підлітковому віці. *ГАБІТУС*. 2020. Вип. 19. С. 157–163.
4. Тисленко М. М. Дослідження впливу тривожності підлітка на його статусне положення у групі однолітків. *Психологія особистості*. 2016. Вип. №2. С. 107–115.
5. Вереніч Н. Особливості тривожності сучасних підлітків. *Психолог*. 2004. №23-24. С. 41–42.

Stanishevka V.I. THE INFLUENCE OF ANXIETY ON THE OCCURRENCE OF INTERNAL PERSONAL CONFLICT IN ADOLESCENTS

The article presents a theoretical and empirical analysis of the influence of anxiety on the occurrence of intrapersonal conflict in adolescents. The concepts of the phenomenon "anxiety", "intrapersonal conflict" and their characteristics according to the data of domestic and foreign authors are considered. The relationship between persistent anxiety and external determinants has been revealed, and the fact that anxiety affects the occurrence of intrapersonal conflict is determined by the psyche of the individual, its changes and development, as well as the presence of a relationship between the inner world of the teenager and the external environment in which he realizes his needs. Emphasis is placed on the consequences and negative forms of experiencing the intrapersonal conflict caused by the increase in adolescents. The main attention is paid to a number of internal problems of the adolescent's personality, related to the peculiarities of the age period and the acquisition of a new social status. The results of the study of the influence of anxiety on the process of experiencing intrapersonal conflicts in adolescents with such personal characteristics as self-actualization, self-esteem, the level of harassment and the level of personal and reactive anxiety are given. The need for a comprehensive approach and consolidation of the actions of psychologists regarding the integration of modern psychological tools into the educational process with the aim of forming the skills of resolving intrapersonal conflicts in a constructive way and providing psychological assistance to adolescents is considered.

Key words: intrapersonal conflict, anxiety, emotional reaction, adolescence, personal characteristics, self-actualization.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ; ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.91.96

DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.2/13>

Березинець Т.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті проведено аналіз сутності поняття та розкрито характерні особливості судово-психологічної експертизи. Встановлено, що на сьогоднішній день судово-психологічна експертиза виступає найголовнішим правовим інститутом, який пережив суттєві трансформаційні перетворення, зумовлених постійним удосконаленням та прийняттям законодавчих актів у сфері цивільного та кримінально-процесуального права. Розкрито об'єкт та предмет судово-психологічної експертизи. Встановлено, що головною метою судово-психологічної експертизи є проведення, на основі знань в сфері юридичної психології чи накопиченого досвіду, дослідження, в результаті якого можна отримати відповіді на всі поставлені слідчим чи судом запитання. Наведено умови, необхідні для призначення судово-психологічної експертизи. З'ясовано, що найбільш гостро на даний час постає проблема, пов'язана із компетенцією судово-психологічної експертизи, яка досі лишається не до кінця вирішеною. Розкрито компетенції судово-психологічної експертизи в цивільному судочинстві. Визначено головні види судово-психологічної експертизи та встановлено, що будь-якому виду судово-психологічної експертизи притаманна певна систематичність проведення та чіткі відмінності. Через це, доволі важливим є розуміння самого фахівця-психолога правильного проведення того чи іншого виду судово-психологічної експертизи, оскільки, відповідно до її результатів встановлюються судом певні вирокі підекспертній особі. Розглянуто основні завдання судово-психологічної експертизи та з'ясовано, що формулювання завдань проведення судово-психологічної експертизи визначається змістом законодавчої бази, методичними положеннями юридичної та психологічної науки. Як висновок встановлено, що проведення судово-психологічної експертизи дає можливість одержати інформацію стосовно моделі поведінки осіб, особливі ознаки їх психіки, що дуже важливо для формування та аргументування судових висновків. Крім цього покази очевидців, потерпілих, обвинувачуваних, досить суттєво позначаються на створенні даних висновків.

Ключові слова: *судово-психологічна експертиза, мета і завдання, об'єкт та предмет судово-психологічної експертизи, компетенція, види судово-психологічної експертизи, фахівець-психолог.*

Постановка проблеми. В цілому судово-психологічну експертизу слід вважати порівняно молодою галуззю науки, оскільки перші її дослідження датуються серединою ХХ століття, мета яких полягає у розв'язання практичної проблематики, пов'язаної із кримінальним правосуддям. На сьогоднішній день судово-психологічна експертиза виступає найголовнішим правовим інститутом, який пережив суттєві трансформаційні перетворення, зумовлених постійним удосконаленням та прийняттям законодавчих актів у сфері цивільного та кримінально-процесуального права. На даний час досить гостро постала про-

блематика, пов'язана із виконанням експертизи відповідним фахівцем, наприклад судово-психологічної експертизи. Проте, в сучасних умовах відчувається гострий дефіцит фахівців даної сфери у правосудді, не зважаючи на те, що дана психологічна сфера набуває доволі широкого розвитку та перебуває в тісному співробітництві з органами правопорядку. Результати проведеної судово-психологічної експертизи можуть використовуватися судовими органами в процесі прийняття рішення по справі. Наприклад, правоохоронні органи за власним бажанням можуть налагодити співпрацю з фахівцями-психологами з метою перевірки

одержаних даних в процесі розслідування. Проте, неодноразово, психологи не підготовлені до такого співробітництва, що пов'язано із браком практичних навиків у даній сфері. Тому, все вище наведене обумовлює актуальність проведення ґрунтовного аналізу сутності поняття судово-психологічної експертизи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості проведення судово-психологічної експертизи досліджували такі науковці як О.А. Герасименко, В.Г. Гончаренко, А.В. Кобера, М.В. Костицький, М.А. Крюкова, М.І. Луцький, Л.І. Магдисюк, Б.В. Павлова, Т.В. Савкіна, Т.Г. Харіна, М.-Л.А. Чепа, В.Ю. Шепитько та інші.

Постановка завдання. Метою статті є проведення аналізу сутності поняття та розкриття характерних особливостей судово-психологічної експертизи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведення експертизи є опосередкованим (через експерта) пізнавальним процесом. Ця діяльність спрямована на визначення об'єкта (частину об'єктивної дійсності, що досліджується) за допомогою предмета пізнання, що покликаний вирізнити в об'єкті ті його властивості й стани, які становлять мету цієї діяльності. Зазвичай предмет експертизи визначають як коло питань, що вирішуються при її провадженні. Саме питання, що ставляться перед експертом, визначають предмет конкретної експертизи, а сукупність питань, що вирішуються на основі визначеної галузі спеціальних знань, – предмет відповідного виду експертизи [7, с. 292].

Найрозповсюдженішим процесуальним видом застосування подібних знань, що допомагає спеціалістам-юристам у розв'язанні психологічних питань є судово-психологічна експертиза. Експерт виступає своєрідним джерелом наукових інформаційних фактів, які потрібні судовим органам при проведенні оцінювання різнобічних особистих ознак психіки свідків. При цьому, метою діяльності експерта є не лише затвердження фактів, виявлених у процесі проведення дослідження, але й здійснення їх аналізу і власного оцінювання виявлених даних. Відтак, на нашу думку, головною метою судово-психологічної експертизи є проведення, на основі знань в сфері юридичної психології чи накопиченого досвіду, дослідження, в результаті якого можна отримати відповіді на всі поставлені слідчим чи судом запитання.

Загальним об'єктом судово-психологічної експертизи є особливості психіки, її компонентів та

проявів у діяльності психічно здорової людини як носія процесуального статусу в юридично значущій ситуації, а також самої ситуації. Основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивотвірних чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей. Предметом таких експертиз є ретроспективна оцінка стану особи на період здійснення нею різних дій у правовому полі. При цьому в досліджуваній період на стан особи можуть впливати фактори різного характеру: соціально-психологічні, психогенні, сомогенні, психіатричні та інші. Тому судово-психологічна експертиза вважається одним з найбільш складних видів експертизи [1, с. 446].

Важливим є питання про призначення судово-психологічної експертизи, адже, воно повинне нести обґрунтований і доцільний характер і характеризуватися такими умовами:

1. Відносно підекспертного не має сумнівів щодо його психічного здоров'я.

2. Під час самого процесу проведення судово-психологічної експертизи не виявлено будь-яких психічних розладів у суб'єкта.

3. Коли виявлено будь-які психічні розлади у підекспертного, але вони зовсім не вплинули на здатність правильно сприймати і усвідомлювати свої дії, емоції, поведінку та керувати ними.

4. Якщо психолог під час проведення судової експертизи виявляє досить високі відхилення у психіці досліджуваного, то усі матеріали справи передаються іншій компетентній особі – психіатру [6, с. 104].

Як слушно зазначає В.Г. Гончаренко, призначення такої експертизи повинно:

– бути обумовленим важливістю обставин, які відомі або можуть бути відомі особі і які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, без чого встановлення істини у справі є ускладненим;

– мати під собою достатні фактичні підстави, а саме – для критичного ставлення до пояснень особи через наявність обставин, котрі свідчать про особливості поведінки особи, що можуть вказувати на наявність у неї психічних розладів (неадекватна поведінка у побуті, немотивована збудженість, непослідовність і суперечливість пояснень під час кримінального провадження, нерозуміння загальноприйнятих і суспільно

визначених категорій, надмірно низький рівень загальноосвітніх знань тощо);

– наявність інформації про перенесення особою захворювань і травм, що супроводжувались зміною поведінки; інформації про перебування особи на обліку у психіатра або про звільнення її від військової служби тощо [1, с. 18].

Процвітання психології як науки і розширення науково-технічних перспектив поглиблює можливість застосування судово-психологічної експертизи. Проте, попри великі перспективи застосування судово-психологічної експертизи в практичній діяльності правоохоронних органів, подібний вид використання психологічного досвіду на сьогоднішній день не набув відповідного розповсюдження, що обумовлено наявністю як законодавчих, так і практичних проблем. Найбільш гостро на даний час постає проблема, пов'язана із компетенцією судово-психологічної експертизи, яка досі лишається не до кінця вирішеною.

Так, до компетенції судово-психологічної експертизи не входять: питання, пов'язані з компетенцією судово-психіатричної експертизи (осудність, дієздатність і т. д.); питання правового характеру (винуватість або невинуватість звинуваченого, форма і ступінь провини, достовірність показань тощо); питання, які на даному етапі розвитку психології не можуть бути розкриті. До компетенції судово-психологічної експертизи в цивільному судочинстві слід віднести:

1) встановлення ступеня розуміння підекспертною особою утримання укладених нею угод, її здатності приймати досить обґрунтовані рішення;

2) виявлення у дієздатного суб'єкта непатологічних психічних аномалій, які перешкоджають адекватному відображенню дійсності;

3) встановлення психологічної сумісності дітей з батьками, усиновителями, опікунами;

4) встановлення психологічної сумісності подружжя;

5) встановлення здібностей свідків правильно сприймати і аналізувати події, що мають значення для справи і давати про них правильні показання [5].

М.В. Костицький та М.І. Луцький до компетенції судово-психологічної експертизи відносять також питання про вплив перенесених чи наявних психічних і соматичних захворювань та хворобливих станів на індивідуально-психологічні особливості, їх прояви в скоєному чи показах, даних з цього приводу, а також питання про авторство письмового тексту [4].

Залежно від ситуації, яка потребує судово-психологічної експертизи, виділяють такі її види:

– судово-психологічна експертиза емоційних станів;

– судово-психологічна експертиза соціально-психічних особливостей членів злочинної групи;

– судово-психологічна експертиза визначення здатності неповнолітніх правопорушників усвідомлювати значення вчинених ними дій;

– судово-психологічна експертиза індивідуально-психологічних особливостей особистості;

– посмертна судово-психологічна експертиза;

– психолінгвістична експертиза;

– судово-психологічна експертиза потерпілих у справах про сексуальні злочини [2].

Безперечно, будь-якому виду судово-психологічної експертизи притаманна певна систематичність проведення та чіткі відмінності. Через це, доволі важливим є розуміння самого фахівця-психолога правильного проведення того чи іншого виду судово-психологічної експертизи, оскільки, відповідно до її результатів встановлюються судом певні вироки підекспертній особі.

На сьогоднішній день у психологічній практиці існують уже чіткі можливості для проведення судово-психологічної експертизи. Тому, судово-психологічна експертиза дозволяє розглянути такі завдання:

1) які стосуються неповнолітніх, зокрема, встановлення їх дієздатності і можливі тимчасові затримки у їх психічному розвитку; здатності усвідомлення своїх вчинків, а також рівень володіння собою у різноманітних ситуаціях.

2) дослідити причини виникнення у суб'єкта певних психічних станів, які можуть значно ускладнювати виконання свої певних функцій (управління сучасною технікою, автомобілем тощо).

3) визначити в якому стані перебував суб'єкт під час скоєння правопорушення; що на нього впливало у цей момент.

4) виявити індивідуально-психологічні особливості індивіда, які певним чином вплинули на спрямованість його дій, зміст цих дій у тій чи іншій ситуації [7, с. 105–106].

Формулювання завдань проведення судово-психологічної експертизи визначається змістом законодавчої бази, методичними положеннями юридичної та психологічної науки. Через це потрібно зазначити, що можна провести дослідження кожного психологічного явища при наявності відповідних психологічних методів. Однак дане явище обов'язково має володіти визначним

юридичним значенням, передусім через те, що торкається психологічних властивостей обвинувачених, потерпілих, очевидців. Таким чином, фахівцем-психологом встановлюються лише юридично важливі психологічні властивості та здібності учасників процесу, які суттєво позначилися на оцінку правопорушення.

При визначенні меж компетенції експерта-психолога важливим є етичний критерій його діяльності. Гуманізм, відповідальність, не заподіяння шкоди та інші принципи етики судового експерта-психолога збігаються з базовими принципами етики практичної психології та медицини. Однак специфіка застосування етичних норм психологом-експертом обумовлена тим, що:

1) судовий експерт-психолог взаємодіє з під-експертним не як з пацієнтом, який потребує допомоги; звернення відбувається, як правило, не за особистим бажанням останнього;

2) процесуальне положення експерта визначає високий ступінь влади над досліджуваним (від висновку експерта залежать кваліфікуючі ознаки злочину, що обумовлюють ступінь покарання під-експертного) та має наслідком високий рівень відповідальності експерта;

3) психолог має чітко визначені кримінальним законодавством права та обов'язки, що регламентують його діяльність, та несе кримінальну відповідальність за їх порушення [3, с. 5].

Беручи до уваги особливості експертної роботи фахівця-психолога, особливого значення набирає принцип законності. Взаємозв'язки між даним принципом та етикою, нормативно-правовою регуляцією експертної роботи фахівця-психолога визначаються тим, що судово-психологічна експертиза є своєрідним комплексом строго регламентованих законодавством процесуальних дій, проте рішення стосовно різновидів поведінкових моделей, переважно альтернативних, які не можуть бути чітко передбачені законодавством, мають опиратися на загально-етичній точці зору фахівця-психолога.

Висновки. Таким чином, беручи до уваги все вище наведене можна дійти висновку, що судово-психологічну експертизу слід вважати головною формою використання психологічної практики в правознавстві. Дана психологічна сфера є досить перспективною та потребує конкретного визначення головних критеріїв, за допомогою яких визначаються теоретично-практичні аспекти експертної роботи фахівця-психолога. Проведення судово-психологічної експертизи дає можливість одержати інформацію стосовно моделі поведінки осіб, особливі ознаки їх психіки, що дуже важливо для формування та аргументування судових висновків. Крім цього покази очевидців, потерпілих, обвинувачуваних, досить суттєво позначаються на створенні даних висновків. Через це, досить важливо забезпечити безсумнівність, конкретність та чіткість показів вище згаданих осіб.

Список літератури:

1. Герасименко О.А., Харіна Т.Г., Савкіна Т.В. Судово-психологічна експертиза за злочинами, вчиненими групою осіб. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2019. Випуск 19. С. 445–455.
2. Гончаренко В.Г. Експертизи в судовій практиці. Київ: Юрінком Інтер, 2004.
3. Кобера А.В. Судово-психологічна експертиза як форма використання психологічних знань в юриспруденції. Наукові записки. 2008. Випуск 11. С. С. 1–7.
4. Костицький М.В., Луцький М.І. Судово-психологічна експертиза в адміністративному процесі: монографія. Івано-Франківськ: Видавнича справа, 2011. 307 с.
5. Крюкова М.А., Єлховський І.В. Судово-психологічна експертиза: навчально-методичний посібник (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології). Одеса: Фенікс, 2021. 61 с.
6. Магдисюк Л.І., Павлова Б.В. Судово-психологічна експертиза в системі судової психології. Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowobadawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii. (30.11.2017). Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2017. P. 104–106.
7. Чепя М.-Л.А. Про предмет і об'єкт судово-психологічної експертизи. Актуальні проблеми навчання і виховання людей з особливими потребами. 2007. № 3 (5). С. 290–299.

Berezynets T.Yu. CONCEPTS AND FEATURES OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION

The article analyzes the essence of the concept and reveals the characteristic features of forensic psychological examination. It has been established that today forensic psychological examination is the most important legal institution that has experienced significant transformative transformations caused by constant improvement and adoption of legislative acts in the field of civil and criminal procedural law. The object and subject of the forensic psychological examination is disclosed. It has been established that the main purpose of a forensic psychological examination is to conduct, based on knowledge in the field of legal psychology or accumulated experience, a study, as a result of which it is possible to obtain answers to all questions posed by the investigator or the court. The conditions necessary for the appointment of a forensic psychological examination are given. It has been found that the most pressing issue is the competence of forensic psychological examination, which still remains incompletely resolved. Competences of forensic psychological examination in civil proceedings are disclosed. The main types of forensic psychological examination are defined and it is established that any type of forensic psychological examination is characterized by a certain systematicity of conduct and clear differences. Because of this, it is quite important for the specialist-psychologist himself to understand the correct conduct of this or that type of forensic psychological examination, since, in accordance with its results, certain sentences are set by the court for the sub-expert person. The main tasks of the forensic psychological examination were considered and it was found that the formulation of the tasks of the forensic psychological examination is determined by the content of the legislative framework, methodological provisions of legal and psychological science. As a conclusion, it was established that conducting a forensic psychological examination provides an opportunity to obtain information about the behavior pattern of individuals, special features of their psyche, which is very important for the formation and reasoning of court conclusions. In addition, the testimonies of eyewitnesses, victims, and the accused have a significant impact on the creation of these conclusions.

Key words: *forensic psychological examination, purpose and tasks, object and subject of forensic psychological examination, competence, types of forensic psychological examination, psychologist specialist.*

Бондаренко Л.О.

Харківський національний університет внутрішніх справ

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВА ДЕОНТОЛОГІЯ ЯК ЕТИЧНА ОСНОВА ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА У ПРАВООХОРОННІЙ СИСТЕМІ

У статті визначено особливу моральну відповідальність та етичну основу діяльності практичного психолога правоохоронної системи. Обґрунтовано доцільність вивчення наукових основ психолого-правової деонтології як сукупності морально-етичних норм психологічної допомоги в галузі правоохоронної діяльності. На основі опрацювання та узагальнення результатів довідникової літератури, філософських, психологічних, соціологічних, соціально-психологічних наукових джерел, уточнено сутність понять «деонтологія», «професійна деонтологія» як типових уявлень про моральний обов'язок та етичні принципи, що є прийнятними у певній професійній сфері. Проаналізовано та визначено характерні риси галузевих деонтологій, на підставі чого сформульовано дефініцію психолого-правової деонтології як синтезованої моделі, що поєднує психологічні і правові аспекти. Уточнено їх зміст, що й визначає етичні принципи психолога у системі правоохоронної діяльності. Увагу акцентовано на особливій відповідальності психолога, професійно задіяного у сфері правоохоронної діяльності, окреслено коло його компетенцій з урахуванням теорії і практики психолого-правової деонтології. Зауважено, що когнітивною основою діяльності психолога в цьому випадку виступає система знань щодо етичної комунікації з колегами та клієнтами задля забезпечення ефективної допомоги, прийняття релевантних рішень у правовому полі. Зазначена система знань інтеріоризується психологами та перетворюється в низку практичних умінь у процесі фахової підготовки у закладі вищої освіти правового профілю, а також виконання професійних обов'язків. Обґрунтовано конативний аспект діяльності психолога. Наголошено на доцільності коригування положень "Етичного кодексу психолога", що полягає у необхідності формування компетентностей, які стосуються захисту інтересів клієнта, що перебуває у кризових умовах, особливої відповідальності, забезпечення конфіденційності, валідності діагностичних методик і процедур.

Ключові слова: деонтологія, психологія, психолог, право, етика, моральність.

Постановка проблеми. За своєю природою діяльність практичного психолога є сферою духовного провадження, тому характеризується глибоким проникненням у неї етичних основ, на чому й наголошується в «Етичному кодексі психолога», в котрому зазначено, що професійна діяльність психолога має бути гуманною, високоморальною незалежно від спеціалізації та сфери його інтересів. У психологічному співтоваристві склалися певні етичні норми, правила поведінки, сукупність яких дозволяє психологові безболісно втрутитися у внутрішній світ особистості, налагоджувати теплі, доброзичливі, цілющі контакти з іншими людьми. Нажаль, практика свідчить, що не всі психологи дотримуються професійних вимог і етичних норм. По-перше, це стосується використання невалідизованих і неадаптованих діагностичних методик, тренінгів, які ще недостатньо відпрацьовані психологами. По-друге,

психолог має утримуватися від дій, заяв, які загрожують недоторканості особи. По-третє, психологи або не доносять до клієнта необхідну інформацію, спотворюють її зміст або припускають її витік, використовують свої знання та становище з метою приниження людської гідності, пригнічення особистості або маніпулювання нею [4]. Тож, етика професійної діяльності практичного психолога стосується багатьох аспектів, які нажаль недостатньо вивчені на теоретичному та практичному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що в Україні реалізуються наукові розвідки в галузі професійної деонтології. Науковці формулюють деонтологічну характеристику як узагальнений погляд на специфіку конкретної професії, властиві їй особливості та принципи здійснення [9, с. 60]. Так, саме з деонтологічних позицій науковці С. Гусарев і О. Тихомиров

визначають стандарти професійної діяльності юристів, науково обґрунтовують норми і вимоги до видів професійної діяльності та якостей особистості фахівця, які дозволяють йому ефективно виконувати завдання, одержувати необхідний для суспільства продукт. Разом з тим науковці приділяють значну увагу створенню умов для розвитку особистості самого працівника [2].

Проблему реалізації етико-деонтологічних норм у діяльності медичного психолога, педагога, соціального працівника з корекції проблем молоді порушують авторки наукової праці [5] Л. Краснолицька та О. Чуйко. Не можна не погодитися з дослідницями в тому, що в нашій країні практично не розроблене законодавче регулювання діяльності у сфері соціального і психологічного захисту громадян та надання їм психологічних послуг, тому відсутні професійні асоціації у певних галузях. Так, поки що не існує жодної служби соціальної або психологічної допомоги, у складі якої була б комісія з етики. Зазначені обставини призводять до того, що психологічну допомогу населенню намагаються надавати непрофесіонали [5, с. 181].

Дослідниця Л. Дудікова акцентує на прикладних, нормативно-етичних аспектах деонтології, наполягаючи на необхідності розроблення етичних кодексів конкретних видів професійної діяльності. Під етичним кодексом вона розуміє збір етичних норм і правил, необхідність дотримання яких обґрунтовує професійна етика [3].

Отже, проблема, яка пов'язана із формулюванням деонтологічних вимог до професій, напрям діяльності яких спрямований на взаємодію та надання допомоги в системі «людина – людина», має важливе теоретичне та прикладне значення. Значною мірою зазначена проблема торкається етичних аспектів професійного обов'язку психологів, які працюють у системі правоохоронної діяльності, обґрунтування їхньої відповідальності, компетентності, додержання принципу добровільної участі клієнтів у психологічних заходах, конфіденційності, організації психологічних досліджень.

Мета статті полягає у визначенні теоретичних основ психолого-правової деонтології як самостійної наукової галузі, обґрунтуванні цільових орієнтирів щодо надання психологам, у тому числі й майбутнім, знань з основ професійної етики та формування вмінь етичної комунікації, яка побудована на психолого-правових засадах.

Сформульована мета окреслила коло завдань щодо:

– уточнення ключових дефініцій дослідження, а саме: етика, професійна етика, деонтологія, професійна деонтологія, психологічна і психолого-правова деонтологія;

– визначення етичних принципів діяльності практичного психолога, який працює у правоохоронній системі, особливості побудови взаємин з досліджуваними, клієнтами, пацієнтами, колегами.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить аналіз наукової літератури, наукові коріння деонтології можна знайти в такій галузі філософії, як етика (від грецьк. *ethos* – звичай, моральний характер), тобто вчення про мораль. Уперше термін «етика» використав Аристотель для позначення предмету практичної філософії, що була покликана оцінювати будь-яку ситуацію з точки зору вибору морально правильного вчинка або дії. Зауважимо (і це суттєво в контексті статті), що іноді діяльність, яка впливає із етично цінного переконання або прагнення, може мати негативні наслідки та навіть руйнівні реакції.

Зв'язок етики та психології проявляється в понятті нормативної етики, яке, за З. Фрейдом, означає терапевтичну спробу, прагнення за допомогою спонукання з боку «Над-Я» реалізувати те, що поки не вдалося досягти іншими зусиллями культури, в першу чергу це стосується усунення конституціональної схильності до агресії [12, с. 133].

У професійній етиці закріплені комплекс вимог суспільства до рівня професійно-етичної культури фахівця, його моральних якостей, що визначають характер професійного спілкування й діяльності. Розділ етики, що вивчає проблему обов'язку, моральних основ у різноманітних формах індивідуальної поведінки, загальних вимогах, через зміст яких виражаються норми соціальних законів, називається деонтологією (від грец. *deontos* – належне, *logos* – учіння). Слід зазначити, що термін «деонтологія» вперше було введено І. Бентамом (1748-1832), який уживав його для позначення теорії моральності або науки про мораль [11, с. 52].

У сучасній науково-довідниковій літературі тлумачення поняття деонтології дещо різняться. Так, у «Новому тлумачному словнику української мови» деонтологія трактується як: 1) наука про мораль, її походження, розвиток і роль у суспільстві та житті людей; 2) норми поведінки, сукупність моральних правил якого-небудь класу, суспільної організації, професії [7, с. 652]. У «Філософському енциклопедичному словнику» основи деонтології пояснюються через категорії деонтичної логіки: «дозволено», «заборонено», «обов'язково», які генерують

морально-етичні вимоги до поведінки та діяльності особи у формі приписів [11, с. 148]. Автори зазначають, що етична деонтологія висуває на передній план модальність належного, такого, що відповідає певним принципам, переконанням, обов'язку [11, с. 205].

Тож, деонтологія як розділ етики науково обґрунтовує необхідність свідомого підпорядкування власних інтересів потребам соціуму за умови гармонійного поєднання особистого і суспільного, визначає форми професійної моралі, виконання громадянського обов'язку в конкретній галузі людської життєдіяльності. У професійному аспекті деонтологія вивчає моральні, фахові та юридичні обов'язки й правила поведінки спеціалістів, ставлення до людини, яка перебуває у сфері їхніх виробничих і соціальних дій. Поняття «деонтологія» застосовується до будь-якої сфери професійної діяльності людини: медичної, юридичної, інженерної, управлінської, педагогічної, психологічної та інших [1; 13].

Так, психологічна деонтологія вивчає етичні засади професійної діяльності психолога, зокрема, реалізації психологічної комунікації, яка відбувається за схемою: «той, хто допомагає – той, хто приймає допомогу».

Необхідно відзначити зв'язок психологічної деонтології із медичною, що комплексно досліджує сукупність принципів поведінки, професійних прийомів спілкування лікаря зі здоровою або хворою людиною, що звернулася до нього.

Юридична, або правова, деонтологія є галуззю юридичної науки й узагальнює систему знань про кодекс професійної поведінки юриста. У своєму дослідженні ми спиралися на думку В. Олещенка про те, що «відповідальність перед суспільством формує моральну модель особистості» [8, с. 61]. Науковець зазначає складність і особливу соціальну, юридичну, психологічну, емоційну відповідальність правоохоронної діяльності.

У системі правоохоронної діяльності основні завдання психологічної служби полягають у:

- підвищенні психологічної надійності працівників і більш повному використанні їхнього психологічного потенціалу;
- надання психологічної допомоги працівникам у вирішенні оперативного-службових завдань щодо розкриття та розслідування злочинів;
- перевиховання осіб, які вчинили злочини;
- організації проведення судово-психологічної експертизи та ін.

Зауважимо, що дії психолога у разі долучення до слідчих дій (допиту, обшуку, огляду місця події тощо) підпорядковані положенням відповідних

статей Кримінального процесуального кодексу (КПК) України [6]. Так, у разі допиту малолітніх, неповнолітніх, осіб з ознаками розумової відсталості психолог може скоригувати тактику проведення слідчої дії, допомогти створити сприятливий морально-психологічний клімат, попередити скутість, настороженість, недовіру з боку дитини та підлітка, сором'язливість потерпілих від сексуального посягання та насильства (ст. ст. 226, 227, 354 КПК України та ін.). Психологи залучаються також до впізнання особи (ст. 228, п. 8 КПК України), складання соціально-психологічної характеристики обвинуваченого (ст. 368 КПК України) та ін.

Тож, теоретичною базою психолого-правової деонтології як самостійної наукової галузі є психологічна та правова (юридична) деонтологія, які утворюють «систему знань про мудрість спілкування та мистецтво прийняття правильного рішення в юридичній практиці» [9, с. 12–13].

Окрім того, психолого-правова деонтологія базується на міцних знаннях базових психологічних понять, теоретичних принципів та закономірностей існування, розвитку та методів дослідження психічної реальності, особливостей перебігу соціальних процесів, існування соціальних груп, основи державотворення, конституційного ладу та окремих галузей права, особливостей професійної діяльності психологів. Ця система знань є когнітивною основою формування дотримання професійних стандартів у практиці здійснення психологічної та юридичної діяльності; професійної етики психолога; готовності до здійснення нормативної поведінки в різноманітних ситуаціях фахової взаємодії.

У практичному (діяльнісному) аспекті дотримання положень психолого-правової деонтології передбачає надійність використовуваних методів та програмного забезпечення проведення психодіагностики. Психологічне консультування передбачає дотримання вимог конфіденційності, уникнення встановлення неофіційних взаємин, якщо це може стати на перешкоді проведенню діагностичної, консультаційної і корекційної роботи з клієнтом.

При проведенні психотерапії та психокорекції психологу доцільно враховувати положення медичної деонтології. У разі здійснення психологічної реабілітації психолог несе професійну відповідальність за кваліфіковане обстеження, консультування, лікування. Якщо психолог бере участь у судово-психологічній експертизі, він не має змушувати клієнта повідомляти відомості поза його волею, вживати примусових заходів для одержання даних, крім випадків, коли така інформація сприятиме безпеці оточуючих або самого клієнта.

Реалізація основних когнітивно-діяльнісних аспектів роботи психолога правоохоронної сфери з позицій психолого-правової деонтології подана в таблиці.

У поведінковому (конативному) аспекті психолог, який дотримується вимог психолого-правової деонтології, має демонструвати і обстоювати принципи толерантної та етичної комунікації.

Як науковець психолог має дотримуватися вимог етичного кодексу дослідника, нести відповідальність за валідність обробки даних дослідження, у тому числі і тих, які проводяться з використанням комп'ютерних технологій.

Зауважимо, що зазначені знання та вміння інтеріоризуються психологами у професійній діяльності, але їх «кістяк» має бути сформований у них у процесі навчання у закладах вищої освіти правового профілю. Найбільш дієвими в цьому контексті є навчальні дисципліни, як-от: філософія, загальна психологія, соціологія, основи правознавства, вступ до спеціальності, психолого-правова деонтологія, психодіагностика, педагогіка, експериментальна психологія, основи наукових досліджень, клінічна психологія, психологічне консультування, психотерапія та психокорекція, психологічна реабілітація, юридична психологія та ін. [4; 10].

Внаслідок вивчення цих навчальних дисципліни здобувач освіти має засвоїти знання щодо загальнотеоретичних положень та методів психолого-правової деонтології, основних наукових понять і пов'язаних з ними закономірностей; вмінь застосовувати одержані знання в практичній діяльності, вирішувати психологічні завдання, аналізувати психологічно значущі ситуації та факти в професійній діяльності, демонструвати і обстоювати принципи толерантної та етичної взаємодії, обробляти отримані дані та адекватно їх інтерпретувати.

Засвоєння зазначених знань і умінь забезпечує

формування низки компетентностей практичного психолога у правоохоронній сфері. Серед них ключовими в контексті психолого-педагогічної деонтології, на нашу думку, є такі компетентності, як-от: здатність дотримуватися норм професійної етики; аналізувати етичні, психолого-правові проблеми та здійснювати психологічне забезпечення у правовій сфері та ін.

Інтеріоризації етичних норм, правил поведінки, які склалися у психологічному співтоваристві й регулюють його життєдіяльність, та водночас сприяють формуванню здатності до особистісного та професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку забезпечує участь психологів у тренінгових програмах, а також самостійне опрацювання питань з приводу уточнення професійно-етичних критеріїв придатності до діяльності в сфері практичної психології, значущості деонтологічної готовності до регулювання професійної діяльності та повсякденної поведінки практичного психолога, його ролі в системі правоохоронної діяльності та ін.

Висновки. Тож, теоретичною основою засвоєння психологами етичних принципів професійної діяльності у правоохоронній сфері є психолого-правова деонтологія як синтез психологічної та правової (юридичної) психології. Як наукова галузь психолого-правова деонтологія є системою знань про моральний обов'язок та етику професійного спілкування, які є концептуальним підґрунтям для формування професійних стандартів у психологічній практиці, в тому числі на поведінковому рівні та в дослідній діяльності.

У перспективі передбачається залучати науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти правового профілю, практичних психологів та юристів до розробки тренінгових програм з підвищення рівня культури професійного спілкування психологів у системі правоохоронної діяльності.

Таблиця 1

Реалізація когнітивно-діяльнісних аспектів роботи психолога правоохоронної сфери з позицій психолого-правової деонтології

Когнітивні (теоретичні) аспекти	Практичні (діяльнісні) аспекти
Професійна деонтологія – як особлива галузь в науковій системі.	Здатність до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.
Синтезована модель психологічної та юридичної деонтології	Здатність до розроблення та реалізації психологічної корекції в залежності від потреб конкретних індивідів та груп.
Методи в психолого-правових дослідженнях	Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях. Здатність оперувати категоріально-понятійним апаратом психології. Здатність самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел. Здатність приймати обґрунтовані рішення.
Етичні стандарти та проблеми роботи психолога у правоохоронній царині	Здатність аналізувати психолого-правові проблеми та здійснювати психологічне забезпечення у правовій сфері.

Список літератури:

1. Гужва О. І. Розвиток ідей деонтології та психологічної етики в історичному аспекті. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2021. № 6 (344). С. 17–24.
2. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 4-те вид. Київ: Знання, 2010. 495 с.
3. Дудікова Л. В. Розвиток морально-етичних поглядів на лікарську діяльність в історичній спадщині. *Професійна підготовка: креативний підхід: монографія*. Житомир: Євенок О. О., 2017. С. 319–335.
4. Етичний кодекс психолога. URL: <http://nsj.gov.ua/files/1448287570Етичний%20кодекс%20психолога.docx.pdf>
5. Краснолицька Л. М., Чуйко О. А. Етичні та деонтологічні проблеми в діяльності медичного психолога. Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: зимові диспути: тези доп. І Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Дніпро, 6-7 лютого 2020 р.). Т. 2. С. 180–183.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17?find=1&text=%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3#Text>
7. Новий тлумачний словник української мови. В 3-х т. Т. 1. Київ: Аконті, 928 с.
8. Олещенко В. Ю. Загальна характеристика та особливості професіограм працівників правоохоронних органів. *Юридичний вісник*. 2022. № 4 (65). С. 59–64.
9. Савіщенко В. М. Правова деонтологія: конспект лекцій. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 188 с.
10. Філософія науки. Етика та методологія наукового дослідження: навч.-метод. посіб. для підготовки докторів філософії «Doctor of Philosophy» (PhD) / І. Г. Утюж [та ін.]. Запоріжжя: ЗДМУ, 2023. 101 с.
11. Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова), Є.К. Бистрицький, М.О. Булатов та ін. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
12. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
13. Шевченко Ю. М. Педагогічна деонтологія: навч.-метод. посіб. Мелітополь: Видавничо-поліграфічний центр «Люкс», 2018. 130 с.

Bondarenko L.O. PSYCHOLOGICAL AND LEGAL DEONTOLOGY AS AN ETHICAL BASIS OF THE PRACTICAL PSYCHOLOGIST'S ACTIVITY IN THE LAW ENFORCEMENT SYSTEM

The article defines the ethical basis of the activity of a practical psychologist of the law enforcement system. The expediency of studying the scientific foundations of psychological and legal deontology as a set of moral and ethical norms of psychological assistance in the field of law enforcement activities is substantiated. Based on the elaboration and generalization of the reference literature, philosophical, psychological, sociological, socio-psychological scientific sources, the essence of concepts "deontology", "professional deontology" as such containing typical ideas about moral obligation and ethical principles, which are acceptable in a certain professional field. The characteristic features of branch deontologies are analyzed and determined. On this basis, the definition of psychological-legal deontology is formulated as a synthesized model that combines psychological and legal aspects of morality. Their content, which determines the ethical principles of a psychologist in the system of law enforcement activities, has been clarified. Attention is focused on the special responsibility of a psychologist professionally involved in the field of law enforcement, the range of his competencies is outlined, taking into account the theory and practice of psychological and legal deontology. It is noted that the cognitive basis of the psychologist's activity in this case is the system of knowledge regarding ethical communication with colleagues and clients in order to provide effective assistance and make relevant decisions in the legal field. This system of knowledge is internalized by psychologists and transformed into a number of practical skills in the process of professional training at a legal institution of higher education, as well as the performance of professional duties. The conative aspect of the psychologist's activity is substantiated. The expediency of adjusting the provisions of the "Ethical Code of Psychologists" is emphasized, which consists in the need to develop competencies related to the protection of the interests of the client in crisis conditions, special responsibility, ensuring confidentiality, the validity of diagnostic methods and procedures.

Key words: deontology, psychology, psychologist, law, ethics, morality.

ПСИХОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.2/15>

Чорна І.М.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СТІЙКОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ, УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ ЯК ФАКТОР ПРОФІЛАКТИКИ ПТСР

У статті науково обґрунтовано актуальність проблеми психолого-педагогічної підготовки майбутніх офіцерів Збройних сил України, учасників бойових дій. Розкрито значення психологічної підготовки для профілактики посттравматичного стресового розладу. Проаналізовано досвід країн світу із наслідків впливу посттравматичного стресового розладу на якість життя демобілізованих військовослужбовців. Обґрунтовано необхідність активізації роботи з планомірної, цілеспрямованої психологічної підготовки майбутніх офіцерів Збройних сил України, учасників бойових дій до участі у воєнних діях. Проаналізовано переваги та недоліки досвіду створення проєктів, курсів, центрів реабілітації та волонтерських груп які допомагають бійцям.

Розкрито зміст поняття психологічна реабілітація учасників бойових дій. Диференційовано зміст понять профілактика, діагностика, психологічний супровід, реабілітація УБД. Обґрунтовано особливості, зміст та застереження щодо умов психологічної реабілітації діючого військовослужбовця. Розкрито зміст емоційно-вольової стійкості. Проаналізовано сучасні наукові дослідження проблеми психологічної реабілітації учасників бойових дій; діагностики та психокорекції психоемоційних станів; формування емоційно-вольової стійкості. Здійснено порівняльний аналіз досліджень психоемоційного стану УБД. Визначено вплив психологічного супроводу, формування емоційно-вольової стійкості на психоемоційний стан УБД; основні завдання для ефективної організації та здійснення психологічної реабілітації УБД. Прокоментовано визначення психологічної стійкості військовослужбовця в Україні та США. Проаналізовано результати експериментальних досліджень стану тривожності УБД, які отримували психологічний супровід та продовжують службу в ЗСУ у 2018 та 2022 роках.

Встановлено, що завдяки психологічному супроводу, спрямованому на формування емоційно-вольової стійкості, вдалось знизити рівень тривожності УБД. Встановлено що завдяки психологічному супроводу, спрямованому на формування емоційно-вольової стійкості, вдалось покращити показники емоційного стану УБД. Проведено порівняльний аналіз емоційної стійкості УБД. Встановлено стабілізацію та суттєве зростання показників емоційно-вольової стійкості УБД, які отримували психологічний супровід.

Ключові слова: емоційно-вольова стійкість, майбутні офіцери Збройних сил України, УБД, психолого-педагогічна підготовка, психологічний супровід, ПТСР, профілактика, психологічна реабілітація, тривожність, формування емоційно-вольової стійкості.

Постановка проблеми дослідження. Дослідження психологічної травми як однієї із основних причин ПТСР та інших різних супроводжуючих його симптомів, які як згадку про себе залишає війна для тих, хто брав у ній участь, вчені досліджували ще в минулому столітті.

Психіатр, що досліджував людей, які пережили нацистські концтабори, Лео Айтінгер (Leo

Eitinger), писав у своїй праці болісний конфлікт між тими, хто був безпосередньо жертвою та тими, хто був лише свідком тих подій: «Війна та жертви є чимось, що спільнота хоче забути; все болюче та неприємне затягує серпанок забуття. Ми маємо дві протилежні сторони, поставлені лицем до лица; з одного боку – жертви, які можливо, хотіли б забути все, але не можуть,

а з іншого боку – всі ті, хто має сильне, часто несвідоме, бажання, забути та досягають успіху в цьому. Ця відмінність часто є надто болючою для обох сторін. І слабший залишається стороною, що програє в цій тихій та нерівній битві». Дана цитата, є неабияк актуальною і сьогодні, а цими жертвами є наші ветерани, люди, які пропустили кризь себе весь жах війни і повернулися додому, в мирне середовище [1].

Сучасна суспільно – політична ситуація в нашій державі вимагає суттєвого зростання уваги до засобів та методів діагностики, реабілітації та психологічної допомоги бійцям. Адже після перебування в осередку бойових дій їм потрібна не лише медична, а і науково-обґрунтована психологічна допомога. На даний час в Україні активними темпами розвивається створення різних проєктів, курсів, центрів реабілітації та волонтерських груп які допомагають бійцям. Проте, досвід не завжди позитивний, адже ініціаторами створення проєктів інколи виступають особи без психологічної освіти.

Розв'язання проблеми психологічної та соціальної реабілітації бійців вкрай необхідно, адже теорія і практика розробки даної проблеми не відповідає зростаючій нагальній потребі. Очевидною є потреба у науково – прикладному осмисленні особливостей соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій [2].

Постановка проблеми. На основі волонтерської практики надання психологічної допомоги УБД АТО, у 2015 році ми прийшли до висновку, що під широким поняттям психологічна реабілітація УБД слід розуміти комплексну систему заходів, а саме: профілактики, діагностики, психологічного супроводу (дистанційного і безпосереднього) та власне реабілітації учасників бойових дій.

Профілактика – це комплекс заходів, спрямований на формування психологічної готовності та ефективної адаптації призовників строкової служби та військовослужбовців за контрактом до умов бойових дій.

Діагностика – це комплекс заходів, спрямований на виявлення рівня психологічної готовності, – придатність до військової служби. Психодіагностика УБД.

Психологічний супровід – це комплекс заходів, спрямований на невідкладне надання психологічної допомоги УБД. Дистанційно – в телефонному режимі, соцмережах, за умови строгого дотримання правил секретності та безпеки. Безпосередньо – психологічна консультація наживо.

Реабілітація УБД – це комплекс заходів, спрямований на надання психологічної допомоги УБД засобами психодіагностики, психокорекції, стабілізації психічного стану, ресоціалізації (при потребі).

Зауважимо, що кінцеву ланку, психологічну реабілітацію у її класичному розумінні можна здійснювати лише для звільнених у запас та демобілізованих УБД. Психологічна реабілітація діючого військового призведе до його ресоціалізації та пониження рівня його боєздатності. Для діючих військових дозволяється лише психологічний супровід (дистанційний, безпосередній) [3].

Важливим аспектом профілактики ПТСР є формування емоційно-вольової стійкості бійця. Як зазначає Є. М. Потапчук, емоційно-вольова стійкість – здатність протистояти реальній небезпеці, виявляти психічну витривалість і стійкість, вольовими зусиллями долати негативні почуття та психічні стани – виробляється у військовослужбовців у процесі психологічної підготовки.

Аналіз останніх досліджень. Проблему психологічної реабілітації учасників бойових дій досліджували: Г. Акімов, М.Бедюк, В.Березовець, В. Гічун, Р. Грінкер, В. Ковтун, О. Коржиков, С. Мироносець, В. Осьодло, Є.М. Потапчук, В. Стасюк, О. Тимченко, І. Чорна, С. Яковенко, інші.

Проблема діагностики та психокорекції психо-емоційних станів стала предметом досліджували: Н.А. Агаєв, О.О.Буряк, Дж. Герман, М.І. Гіневський, Г.Л. Катеруша, О.М. Кокун, І.О. Пішко, Д.Д. Романовська, О.В. Ілашук, інші.

Проблему формування емоційно-вольової стійкості досліджували: Л. Березовська, О.А. Блінов, В. Богайчук, В.В.Клочков, С. Костів, В.М. Мороз, Є.М. Потапчук, інші.

Формулювання цілей статті. Здійснити порівняльний аналіз досліджень психоемоційного стану УБД. Визначити вплив психологічного супроводу, формування емоційно-вольової стійкості на психоемоційний стан УБД.

Виклад основного матеріалу. У 2018 році на Всеукраїнській науково-практичній конференції в місті Маріуполь ми озвучили основні завдання для ефективної організації та здійснення психологічної реабілітації УБД:

1. Створення науково-методичних лабораторій для розробки методології, протоколів психологічної допомоги УБД.

2. Оперативно розробити, апробувати та затвердити протоколи для здійснення: профілактики, діагностики, психологічного супроводу (дистанційного і безпосереднього) та реабілітації учасників бойових дій в зоні АТО.

3. Чітко визначити межі, умови взаємодоповнюваності, чи компенсаторні можливості 4 видів супроводів та реабілітацій: психологічного, медичного, соціального та духовного. Здійснювати державний та громадський контроль за недопущенням їх підміни, що має ознаки корупційних дій.

4. Розробити системи роботи по: медичному (військові лікарі), психологічному (військові психологи), духовному (військові капелани), соціальному (соціальні працівники) супроводу бійців АТО, що знаходяться в зоні військових дій.

5. Розробити системи роботи по: медичному (лікарі), психологічному (практичні психологи), духовному (священники), соціальному (соціальні працівники) супроводу бійців АТО, що знаходяться в зоні миру.

6. Розробити системи роботи по: медичній (лікарі), психологічній (практичні психологи), духовній (священники), соціальній (соціальні працівники) реабілітації демобілізованих бійців АТО, що знаходяться в зоні миру.

7. Оперативно розробити, апробувати та затвердити протоколи для здійснення профілактики, діагностики, психологічного супроводу (дистанційного і безпосереднього) та реабілітації членів сімей учасників бойових дій в зоні АТО.

8. Розробити вимоги до кадрового, функціонального, науково-методичного, матеріально-технічного забезпечення центру психологічної реабілітації УБД.

9. Вдосконалити протокол психодіагностики та посилити відповідальність психологів призовних комісій військкоматів за прийняття висновку про психологічну готовність, – придатність до військової служби.

10. Оперативно розробити, апробувати та затвердити програми для формування психологічної готовності та ефективної адаптації призовників строкової служби та військовослужбовців за контрактом до умов бойових дій.

11. МЗС України видати наказ про заборону на постачання та вживання алкогольних напоїв у військових підрозділах.

12. Створювати на базі наркодиспансерів реабілітаційні відділення медико - психологічної, духовної та соціальної допомоги УБД та членам їх сімей.

13. Налагоджувати співпрацю наркологічних диспансерів із духівниками різних конфесій для надання духовної складової реабілітаційної допомоги УБД.

14. Активізувати в церквах пропаганду здорового способу життя. Рекомендувати відновлення в церквах ведення «Золотої книги тверезості».

15. Активізація просвітницької роботи в навчальних закладах по формуванню психологічної готовності до захисту Вітчизни, профілактиці шкідливих звичок.

16. Створити мережу консультативно-просвітницьких центрів для профілактики пияцтва, наркоманії та допомоги залежним від алкоголю та наркотиків УБД.

17. Активізувати проведення науково-практичних конференцій по проблемі психологічної реабілітації, профілактики та лікування алкогольної та наркозалежності УБД.

18. Поєднувати зусилля науковців медиків, психологів, соціальних працівників, духовенства у забезпеченні ефективної реабілітації УБД та членів їх сімей [3].

На даний час проблема психологічного супроводу, реабілітації УБД стала ще більш актуальною і потребує ґрунтовних наукових досліджень та практичної реалізації.

Підтримання психологічної стійкості та бойової активності особового складу підчас бойових дій забезпечується психологічно обґрунтованою організацією професійної підготовки та практичної діяльності, створенням сприятливих соціально-психологічних умов та використанням спеціальних методів психологічної регуляції. Відтак психологічну роботу офіцерів структур морально-психологічного забезпечення необхідно спрямувати на розвиток адапційних навичок, навичок асертивності та стресостійкості, вироблення конструктивних механізмів адекватної поведінки, опрацювання психотравмуючих ситуацій психофізіологічними і психотерапевтичними методами, оскільки зазначена робота є невід'ємною і обов'язковою частиною підтримання психічного здоров'я і психологічного супроводу військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях. У той час як соціально-психологічну профілактичну роботу та психолого-педагогічні заходи впливу необхідно спрямовувати на зміцнення та стабілізацію психічної стійкості військовослужбовців загалом, яка є свого роду «щепленням» проти різних форм девіантної поведінки [4].

Відповідно до наказу Головнокомандувача Збройних Сил України від 18.10.2021 р. № 305 «Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення особового складу Збройних Сил України», психологічна стійкість визначена, як здатність особи підтримувати необхідний рівень психологічної готовності протягом визначеного часу у конкретних умовах обстановки та швидко відновлювати свій психоемоційний стан після екстремальних (кризових) ситуацій [5].

Психологічна стійкість в армії США розуміється як розумова, фізична, емоційна та поведінкова здатність протистояти та долати труднощі, адаптуватися до змін, відновлюватися, вчитися та рости після невдач [6].

На думку вчених, при достатній психологічній стійкості військовослужбовців і володінні ними прийомами і методами психічної саморегуляції більше половини вражених можуть бути повернені в стрій через 1-3 доби. Психологи США прогнозують, що в сучасній війні до 50 % всіх втрат можуть скласти психогенні [7].

Нами проведено порівняльне дослідження стану тривожності УБД, які отримували психологічний супровід та продовжують службу в ЗСУ у 2018 та 2022 роках (Табл. 1).

За допомогою шкали самооцінки рівня тривожності Ч.Д. Спілберга – Ю.Л. Ханіна, встановлено, що завдяки психологічному супроводу, спрямованому на формування емоційно-вольової стійкості, вдалось знизити рівень тривожності УБД.

Дослідження трьох основних складових функціонального психоемоційного стану УБД, які отримували психологічний супровід та продовжу-

ють службу в ЗСУ у 2018 та 2022 роках (Табл. 2).

За допомогою методики САН встановлено що завдяки психологічному супроводу, спрямованому на формування емоційно-вольової стійкості, вдалось покращити показники емоційного стану УБД.

Нами проведено порівняльний аналіз емоційної стійкості УБД (Табл. 3).

За допомогою методики визначення емоційної стійкості (В.Л.Марішук, Ю.Я.Кісельов) встановлено стабілізацію та суттєве зростання показників емоційно-вольової стійкості УБД, які отримували психологічний супровід.

Висновки. В результаті проведеного дослідження встановлено, що проблема формування емоційно-вольової стійкості стала предметом дослідження ряду провідних науковців, психологів. Високий рівень емоційно-вольової стійкості учасників бойових дій, майбутніх офіцерів Збройних сил України, виступає вагомим фактором підвищення бойового духу та боєздатності бійців; ефективним засобом психоемоційної стабілізації, збереження та профілактики розвитку посттравматичного стресового розладу. Із практики психологічної реабілітації

Таблиця 1

Рівень тривожності УБД

Роки	2018				2022			
	Шкала реактивної тривожності		Шкала особистісної тривожності		Шкала реактивної тривожності		Шкала особистісної тривожності	
Рівень тривожності	А. к.	у %	А. к.	у %	А. к.	у %	А. к.	у %
Низький	3	15	1	5	5	25	7	35
Середній	13	65	13	65	14	70	10	50
Високий	4	20	6	30	1	5	3	15
Всього:	20	100	20	100	20	100	20	100

Таблиця 2

Емоційний стан УБД

Роки	2018						2022					
	Самопочуття		Активність		Настрій		Самопочуття		Активність		Настрій	
Рівень	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%	А.к.	%
Низький	3	15	11	55	1	5	2	10	1	5	1	5
Середній	12	60	8	40	11	55	12	60	10	50	7	35
Високий	5	25	1	5	8	40	6	30	9	45	12	60
Всього:	20	100	20	100	20	100	20	100	20	100	20	100

Таблиця 3

Емоційна стійкість УБД

Роки	2018		2022	
	А.к.	%	А.к.	%
Низький	9	45	3	15
Середній	8	40	5	25
Високий	3	15	12	60
Всього:	20	100	20	100

УБД встановлено, що високий рівень розвитку емоційно-вольової стійкості бійця сприяє мінімалізації ризиків розвитку ПТСР. Ефективним засобом для формування емоційно-вольової стійкості УБД, майбутніх офіцерів Збройних сил України є психологічний супровід, психоло-

гічна підготовка та формування психологічної готовності до участі у бойових діях.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у необхідності розробки практичного курсу для студентів спеціальності 053 Психологія з основ психологічної допомоги учасникам бойових дій.

Список літератури:

1. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання. Львів: Видав. Старого Лева, 2015. 416 с.
2. Бедюк М. В. Особливості реалізації програми «психологічна допомога бійцям АТО та їхнім сім'ям». Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 6: *Психологія: реальність і перспективи*. С. 18–21.
3. Чорна І. М. Особливості організації психологічної реабілітації учасників АТО та членів їх сімей. *Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії*: зб. матеріалів, доповідей Всеукраїнської наук. – практ. конф. Маріуполь, 2018. С. 274–277.
4. Ключков В.В. Сучасні погляди на проблему формування психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій. *Вісник Національного університету оборони України* 3 (67). Київ, 2022. С. 71–79.
5. Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України від 18.10.2021 р. № 305 «Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення особового складу Збройних Сил України».
6. Deshields T, Heiland M, Kracen A, Dua P. Resilience in adults with cancer: development of a conceptual model. *Psychooncology*. 2015; 25(1): 11–18.
7. Грицевич Т. Л., Гузенко І. М., Капінус О. С., Мацевко Т. М., Романишин А. М. Психологія бою : навч. посіб. / ред. А. М. Романишина. Львів : Видавництво «Астролябія», 2017. 352 с.

Chorna I.M. PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FORMATION OF EMOTIONAL AND VOLITIONAL RESISTANCE OF FUTURE OFFICERS, PARTICIPANTS OF MILITARY OPERATIONS AS A FACTOR OF PTSD PREVENTION

The article scientifically substantiates the relevance of the problem of psychological and pedagogical training of future officers of the Armed Forces of Ukraine, participants of military operations. The importance of psychological training for the prevention of post-traumatic stress disorder is revealed. The experience of the countries of the world on the effects of post-traumatic stress disorder on the quality of life of demobilized servicemen is analyzed. The necessity of intensification of work on planned, purposeful psychological training of future officers of the Armed Forces of Ukraine, participants of military operations to participate in hostilities is substantiated. The advantages and disadvantages of the experience of creating projects, courses, rehabilitation centers and volunteer groups that help fighters are analyzed. The meaning of the concept of psychological rehabilitation of participants of military operations is revealed. The content of the concepts of prevention, diagnosis, psychological support, rehabilitation of participants of military operations is differentiated. The specifics, content and caveats regarding the conditions of psychological rehabilitation of an active serviceman are substantiated. The content of emotional and volitional stability is revealed. Modern scientific research on the problem of psychological rehabilitation of participants of military operations is analyzed; diagnostics and psycho-correction of psycho-emotional states; formation of emotional and volitional stability. A comparative analysis of studies of the psycho-emotional state of the participants of military operations was carried out. The influence of psychological support, the formation of emotional and volitional stability on the psycho-emotional state of participants of military operations is determined; main tasks for effective organization and implementation of psychological rehabilitation of participants of military operations. The definition of psychological stability of a military serviceman in Ukraine and the USA is commented. The results of experimental studies of the state of anxiety of participants of military operations, who received psychological support and continue to serve in the Armed Forces in 2018 and 2022, were analyzed. It was established that thanks to psychological support aimed at the formation of emotional and volitional stability, it was possible to reduce the level of anxiety of participants of military operations. It was established that thanks to the psychological support aimed at the formation of emotional and volitional stability, it was possible to improve the indicators of the emotional state of participants of military operations. A comparative analysis of the emotional stability of participants of military operations was carried out. Stabilization and a significant increase in indicators of emotional and volitional stability of participants of military operations, which received psychological support, were established.

Key words: emotional and volitional stability, future officers of the Armed Forces of Ukraine, participants of military operations, psychological and pedagogical training, psychological support, PTSD, prevention, psychological rehabilitation, anxiety, formation of emotional and volitional stability.

Відомості про авторів

Березинець Т.Ю. – аспірант кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Білозерська С.І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Бондаренко Л.О. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ

Власенко О.О. – кандидат економічних наук, доцент, докторант за спеціальністю 053 – Психологія Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Даценко О.А. – викладач кафедри загальної та вікової психології Криворізького державного педагогічного університету

Кучма Т.В. – аспірантка кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка; директор Інклюзивно-ресурсного центру Горішньоплавнівської міської ради Полтавської області

Мащак С.О. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка»

Меленчук Н.І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та диференціальної психології ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського»

Момот М.А. – викладач кафедри психології діяльності в особливих умовах Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

Присяжнюк Б.В. – аспірант кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Синенко О.І. – здобувачка другої вищої освіти соціально-гуманітарного факультету ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського»

Слута І.Є. – аспірант кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Станішевська В.І. – викладач кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Хасанова М.Ф. – старший викладач кафедри психології Азербайджанського університету мов (Азербайджан)

Чорна І.М. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології розвитку та консультування Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Чорний М.М. – аспірант кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету

Шиліна Н.Є. – кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри психології, педагогіки та лінгводидактики Державного університету інтелектуальних технологій і зв'язку

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Психологія

Том 34 (73) № 2 2023

Коректура • *Н. Славогородська*

Комп'ютерна верстка • *О. Молодецька*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 21,82. Ум. друк. арк. 8,30. Зам. № 0623/385.

Підписано до друку 30.06.2023. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.